

G.S. PATULLAEVA

**QARAQALPAQ TILINDE
TARTIM MA'NISININ'
BILDIRILIW USILLARI**

Toshkent – 2015

G.S. PATULLAEVA

QARAQALPAQ TILINDE TARTIM MA'NISININ' BILDIRILIW USILLARI

(Monografiya)

TOSHKENT – 2015

UO'K: 811.512.121

BBK: 81.20'zb-6K-4

P-46

Patullaeva G.S

Qarag'ulpaq tilinde tartim ma'nisinin' bildirilish usullari.
Monografiya. – Toshkent, "BAYOZ", 2015, 80 bet.

Javabli redaktor:

filologiya ilmlerinin' doktori, professor

Dospanov O.

Pikirl bildirishlari:

Qudaybergenov M. – filologiya ilmlerinin' kandidati

Sayimbetov O. – filologiya ilmlerinin' kandidati, dotsent

Monografiyada qarag'ulpaq tilindegi tartim kategoriyasi qarag'ulpaq tili materiallari tushuntirish ken' tu'rde izirlengani. Eger buning' sabablarida, ilmiy izirlashlarda tartimlig' ma'ninin' tek urunishi affiksler argali bildirilishi qaralg' an bolsa, bul miynette avtor tartimnin' urunishi affikslerinen basqa ha'r qyih so'z jasawshi affiksler, so'zdin' o'zi, so'z dizbegi ha'm ga'p argali da an'latilug' unu isetimi misallari menen da'itlep ko'rsiledi.

Monografiyadan izlenishler, ilmiy xizmetler, magistrler, studentler ha'm basqa da qa'niyeler puydalanishi mu'mkin.

UO'K: 811.512.121

BBK: 81.20'zb-6K-4

ISBN-978-9943-4423-4-4

© "BAYOZ", 2015.

© Patullaeva G, 2015.

KIRISIW

Atliq uluwma kategoriyaliq ma'nisi boyunsha predmetti bildiridi. Onin' grammatikalig' kategoriyalarinan – san ha'm seplik tek bir ma'nili bolip keledi, al tartim ha'm betlik – eki ma'nini – sandi ha'm betti birge an'latadi.

Tartim, seplik, betlik formalar argali atliq ga'plegi basqa so'zler menen o'z ara baylanisqa tu'sedi ha'm o'zgeredi. Sonliqun, olar so'z o'zgeritishi kategoriyaliq a' kiredi¹. Al san formasi, ma'selen, ko'plik affiksleri atliq ta'ripinen bildirilgen predmetnin' tek ko'p, belgisiz mug'darda ko'p ekenin ko'rsiledi. Biraq olar argali atliq basqa so'zler menen grammatikalig' baylanisqa tu'speydi. Usig'an baylanish, ko'plik affiksin ayrim izirlashlar so'z o'zgeritishi emes, al forma jasawshi affiks dep qaraydi.

Tartim kategoriyasi o'zini² urunishi grammatikalig' ko'rsatkishlerine iye bolip, solar argali atliq basqa so'zler menen ha'r qyih baylanisqa (kelisw, izafet) tu'sedi, **seplik kategoriyasi** argali basqa so'zler menen basqarilip qollaniladi, al **betlik kategoriyasi** argali atliq basqa so'zler menen kelisip predikativlik baylanisqa boladi. Sonliqun da izirlashlar tartim, seplik, betlikti – **sintaksistik kategoriyalar**, al sandi **sintaksistik emes kategoriyalar** dep qaraydi.

Funksional grammatikada tilidin' ha'r qyih tarawlarina tiyisli bolg'an, biraq semanticlig' xizmetinin' uluwmalig' i tushuntirish biringug'in qurallar – grammatikalig' kategoriyalar ha'm formalar bir sistemada alip quraladi. Til qurallarinin' xizmetlerin talqlawda onin' eki ta'ripine itibar beriw kerek: bir jag'inan, tilidin' belgili bir hizmet ha'r qyih qurallar argali an'latilishi mu'mkin, ekinshi jag'inan, bir quraldin' o'zi ha'r qyih xizmetlerdi atqarishi mu'mkin. Usi ko'zqarasidan tartim „tildegi universal“ tu'sinik kategoriyalarinin' birinen esaplanip, obiektnin' atin onin' basqa betke yamasa predmetke qabnisi argali anqlaydi³ ha'm „leksikalig', sintaksistik ha'm morfologiyaliq qurallar menen an'latiladi, biraq ha'r tilde olar jekke (individual) o'zgesheliklerge iye boladi“.

Qarag'ulpaq tilinde tartim kategoriyasinin' ma'nisi urunishi grammatikalig' qurallar (tartim affiksleri) argali an'latiladi, biraq tartimlig' ma'ni, funksional grammatikannin' ko'zqarasidan alip

¹ Хатиринь кыргызча тилиндеги грамматикасы. Сөз жана сөзлөк. 1994, 48-бет.

² Лексический, синтаксический, семантический классы. М., 1990, 388-бет.

qarag'anda, onnan basqa da ha'r qiyli grammatikalig qurullar - ayrim so'z jussawshi affiksler, so'zlin' o'zini' leksikalig ma'nisi, ha'r qiyli qurushug'i, so'z dizbekleri ha'm ga'pler argah da bildiriladi. Bilynsina aytqanda, tilin' bir xizmetin' iske asarida onn' ha'r qiyli tarawlarin' qurallari paydalaniladi. Tartim ma'nisini' ushunday ha'r qiyli til qurallari menen an'latilwin amqlaw bul kategoryanin' ta'biyatini ele de ken' irek tu'siniwge mu'mkinshilik beredi.

Tartim kategoriyasi tu'rkiy tillerinin' grammatikalig qurallari ushin tu'n kategoriya ha'm eski da'wirlerden baslap o'zini' amawli affiksleri menen qollanilip kiyatir. Ma'selen, IV a'sirdegi Qitay jhanasinda saqlang'an xun tilindegi frazada stisi ahlug'i ushurasadi. Bunda st - a'sker, al st - tartimn' III betin bildirishi affiks, stisi - a'skeri degenadi bildiradi.

Tartim kategoriyasi, tirkarman, ahlug ushin tu'n kategoriya bolg'an menen, basqa atawishlar da, ha'teki, feyil formaları da tartimlari qollanila beredi, yug'niy, ol tu'rkiy tillerinde ken' qollanilug'in tu'rkiy tillerinin' grammatikalig qurushinda tirkarman ornalan' birin tutlug'in kategoriya. Sonliqtan da, tartim kategoriyasi XIX a'sirdegi rus tyurkologlari (M.A. Kazembek, P.M. Melioranskiy, N.F. Katanov ha'm t.b.) ha'm onnan keyingi izertlewshilerin' daqtalin awlatirip, olardin' miynelerinde qisqasha so'z childi.

XX a'sirdegi tyurkologlardan tartimni ayrtqsha grammatikalig kategoriya sipatında izertlewge ko'biyek kewil bolgen N.K. Dmitriev boldi.

Tu'rkiy tillerindegi tartim formaların izertlew bunnan keyingi da'wirde eki bag'darda alip barildi: birinshiden, tartim affikslerinin' semantikasi ha'r ta'repleme u'yrenildi, ekinshiden, tartimlang'an so'zlerin' so'z dizbegindegi sintaksislik xizmetleri de amawli izertlenile basladi.

N.K. Dmitriev'in' amqlawı boyınsha, tartim kategoriyasi - „bir waqtin' o'zinde tartimlanishi predmeti ha'm on iyelewshi adamni bildirug'in grammatikalig kategoriya“¹. Biraq, sonin' menen birge ilimpaz bul terminni shartli dep esaplaydi, sebabi ol tek yuridiklig

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., Наука, 1968, 23-бет.

² Дмитриев Н.К. Грамматика тюркских языков. М., Л., 1940, 58-60-бетлер; Грамматика тюркских языков. М., Л., 1948, 54-60-бетлер; Категория грамматическая - Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Л., Издательство, М., 1956, 21-37-бетлер.

³ Дмитриев Н.К. Категория грамматическая. 22-бет.

ma'ndegi menshik haqqindag'i tu'simki g'ana emes, sonin' menen buge predmetin' ekinshi predmet penen organiklig baylanisina tirkarman ha'r qiyli lojikaliq qatnashardi da (sebep, maqset ha'm t.b.) bildiradi.

E.V. Sevortyanin' tartim kategoriyasi haqqindag'i izertlew de² tu'rkiy tillerindegi bul kategoryanin' teoriyaliq ma'selelerin teren' irek u'yreniwge amal'an. Tartim affiksleri, birinshiden, predmetin' bir betke yamasa predmetke tiyisligin bildirse, ekinshiden, predmet iyesinin' grammatikalig sanın ha'm betin ko'rsedi. E.V. Sevortyan tartimlig ma'nini' morfologiyaliq, sintaksislik, sintaksislik-morfologiyaliq usullar menen an'latilug'in ko'rsioken. Morfologiyaliq usul argah bir waqtin' o'zinde grammatikalig bet (iyelwshi) ha'm iyelenishi predmet ko'rsitildi. Al sintaksislik usulda menshiklenishi predmetin' ataması ha'm iyelwshi arastindag'i qutnas amqlawishig so'z dizbegi tu'rinde bolip, amqlanug'in predmetin' beti ko'rsitilmeydi, ol tek ko'plik sanıda I ha'm II bette iyelik sepligindegi betlew almasqlari argah bildirildi: *bitin' al, stizin' u'y*. Aralis usulda iyelwshi bet ha'm iyelenishi predmet arastindag'i qutnas eki ta'repleme boladi: birinshiden, iyelik etiwshinin' an iyelik sepligi formasi argah, ekinshiden, iyelenishi predmetin' an tartim affiksi argah an'latiladi.

A.N. Kononov o'zbek tilinde tartimlig ma'nini' bi'irlitwin' to'mendeги usullarn ko'rsiedi: 1) morfologiyaliq: *atam, atamiz*; 2) morfologiya-sintaksislik: *menin' atam*; 3) sintaksislik: *bitin' ala, stizin' ala*. Al tu'rki tilinin' grammatikasi boyınsha miyninde avtor bul usullarg'a qosa to'rinishi usulı - morfologiya-leksikalig usulı da ko'rsioken (benimki, senimki).

Tyurkologiyadag'i tartim kategoriyasi haqqında amawli miynetlerin' qatarında S.S. Mayzeldin' fundamental izertlewni³ ko'rsetiwge boladi. Bul miynet, tirkarman, tu'rki tilindegi sintaksislik baylanisın bir tu'ri - izafetke amal'an bolip, onda tartim formaları ha'm onn' o'zgeshelikleri haqqında tahalil pikitler aytilg'an, sebabi

¹ Дмитриев Н.К. Экспериментальная лингвистика. 22-бет.

² Севортян Е.В. Категория грамматическая - Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Л., Издательство, М., 1956, 38-44-бетлер.

³ Кононов А.Н. Грамматика сопоставительного тюркского языкознания. М., Л., 1960, 86-89-бетлер.

⁴ Кононов А.Н. Грамматика сопоставительного тюркского языкознания. М., Л., 1956, 77-бетлер.

⁵ Матвеев К.М. Синтаксис сопоставительной грамматической - Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. М., Л., 1963, 78-бет.

izafetlik so'z dizbeginin' ekinshi ha'm u'chinishi to'rtinchi' ekinshi komponenti tartimlang'an so'z bo'lad, sonliqtan da buj maynietle og'an u'iken diqat awdarilg'an.

K.M.Musayev amawli maqalasinda' qarayim tilindegi tartim ma'nisim' sintaksislik-morfologiyaliq ha'm sintaksislik usullar menen an'latilug'imn ko'rsatadi. Ol sintaksislik-morfologiyaliq usulda tartimluq ma'ninin' u'sh tu'rin alip qarag'an: 1) bir atilug'imn tek tartim affiksi menen qollanilwi; 2) tartimlang'an atilug'imn aldinda iyelik sepligindegi atilug'imn qollanilwi; 3) tartimlang'an atilug'imn aldinda ataw sepligindegi atilug'imn qollanilwi. Al tartim sintaksislik usul menen bildirilgende tartimlanug'imn atilug'imn ataw sepliginde kelip, onan' aldinda iyelik sepligindegi betlik yamasa silaw almashlari qollaniladi dep ko'rsatadi.

N.Z.Gadjieva o'zining amawli maqalasinda' tu'rkiy tillerindegi izafetin' ta'biyatini ashup ko'rsatip, onan' tiplern, sol tiplerdegi komponentler arasindag'i qatnashlari atilaydi. Ol S.S.Mayzeldin' izafet tek substantivlik ag'zalarin' ko'rsatishi, ol ad'ektivlikni ko'rsataydi degen pikirdi maqulamaydi ha'm izafeti tek grammatikalig' emes, al logikalig' ko'zqarastan da qaraw kerak ekanligin ko'rsatadi.

Buunin bir qansha burn jazilg'an A.K.Borokovtin' maqalasinda izafete atilg'lar dizbeklesip jan'a ma'nidegi so'zlerdi de jassaydi dep ko'rsatilgan: *alima terek*.

S.N.Ivanov tu'rki tilindegi tartim kategoriyasinn' so'z, so'z dizbegi ha'm ga'p quraminda ha'r qiyli o'zgeshelikler menen parqatlanug'imn ko'rsatip, olardi ayrim-ayrim alip qarawdi usinadi.

A.M.Sherbak tartim formalarnin' (a'stise, III bet) tek so'z o'zgeriwde g'ana emes, al sonday-aq ayrim so'z shaqaplarinn' jasiwina da (ma'selen, ra'wishlerin') qatnash ekenin ko'rsatadi.

1. Mycova K.M. *Синтаксис русского глагольного и существительного*. - Труды Ленинградского университета. М.-Л., 1963, 78-бет.

2. Mycova K.M. *Категория субъекта*. 79-бет.

3. Тарасова Н.Д. *Испытания русского языка в типичных случаях*. - Советская грамматика. 1970, №2, 18-19-бет.

4. Тарасова А.К. *Испытания русского языка*. - Академический журнал. XIV, М.-Л., 1933, 169-170-бет.

5. Иванова С.Н. *К вопросу о синтаксической структуре русского предложения*. - Советская грамматика. 1973, №135-бет. *Курс высшей грамматики*, т. II, 1973, 61-64-бет.

6. Шербаков А.М. *Опыт по грамматической структуре русского языка* (Иванов, Л., 1977, 10-бет).

R.M.Biryukovich tartim kategoriyasinn' semantikasini predmetin' (obektin', betin') so'ylew sferasina kirir yamasa kirmewi menen baylanisrup, kommunikatsiyag'a qatnashlardin' sferasina kirgenlerdin' barlig'i I yamasa II bette turadi deydi.

Tu'rkiy tillerinde tartim kategoriyasi tek grammatikalarda yamasa maqalalarda g'ana emes, sonday-aq amawli dissertatsiyaliq jumslarda da izertlene basladi.

G.A.Abuxanov o'zining kandidatlig' dissertatsiyasinda qarag' tilindegi tartim kategoriyasinn' ma'nilerin ha'm so'z dizbeklerindegi sintaksislik xizmetlerin ha'r ta'repleme analizlegan.

T.Tachmuradovtin' kandidatlig' dissertatsiyasinda tu'rkiy tillerindegi tartimn' an'latilw usullari, olardag'i fonetikalig' ha'm morfologiyaliq o'zgeshelikler ha'm tartim formalarnin' aniqlawishli sintaksislik so'z dizbeklerindegi xizmetleri ken' ashup ko'rsatilgan.

S.Asildidinov kandidatlig' dissertatsiyasinda ha'zirgi o'zbek tilindegi tartimluq ma'ninin' bildirilw usullariga, tartim affikslerin' ha'r qiyli so'z shaqaplarini menen qollanilg'andag'i ma'nileri ha'm xizmetlerine, sonday-aq olardin' tartimluq so'z dizbeklerindegi sintaksislik funksiyalariga ken' n'en toqtalgan.

Tartim kategoriyasi o'zbek tilinde bishga tu'rkiy tillerine qarag'anda ko'brek ha'm ha'r ta'repleme ken' u'yrenilgan. Ma'selen, K.Nazarovtin' ilmiy jumlasinda o'zbek tilinin' govorlarindag'i tartim affikslerin' formalari, X.G.Nigmatovtin' maynelerinde bul kategoriyann' XI-XII a'sirlerdegi tu'rkiy esteliklerindegi formalari, al R.K.Kungurovtn' jumlasinda o'zbek tilindegi tartim formalarnin' stilistikaliq xizmetleri talilgan.

1. Бирюков Р.М. *К семантической обусловленности структуры предложности в типичных случаях*. - Вопросы лингвистики. 1980, №3, 97-98-бет.

2. Абуханов Г.А. *Семантика и синтаксические функции предикативных аффиксов в узбекском языке*. АКД. Адам-Ат, 1990.

3. Тачмуратов Т. *Категория предложности в сопоставлении турецкого языка*. АКД. Ашхабад, 1990.

4. Асильдинов С. *Категория предложности в сопоставлении узбекского языка*. АКД. Самарканд, 1964.

5. Назаров К. *Предикативная аффиксы в узбекском языке*. АКД. Ташкент, 1963.

6. Нigmatov X.G. *Синтаксическая структура предложения в узбекском языке*. - Труды Академии наук УзССР. 1973, №5, 21-24-бет. *Сов. акад. Союзининг катташган тилшунос ва грамматиклари*, 1973, №5, 21-24-бет.

7. Кунгуров Р.К. *Синтаксическая структура предложения в узбекском языке*. Ташкент, 1953, 133-136-бет.

Son'g'i jilarni qarag'alpaq tilindegi tartim formulalarini¹ sintaksialiq xizmetlerine de kevvil bo'limp, ol A.Bekbergenov² sintaksika boyinsha miynetinde qisqasha so'z etilgen³.

Qarag'alpaq tili boyinsha miynetlerde, tiykarnan, tartim kategoriyasini⁴ beshi belgileri, bildirliwi usullari, ma'ollik o'zgesheliklari qisqasha bayonlang'an. Biraq, bul kategoriya qarag'alpaq tili materiallarida amawli tu'rde monografiyalig planda izletibegonlikten, tartim ma'nisini⁵ bildirliwini⁶ ha'r qyil usullari, olardin⁷ semantikasi, biri birinen o'zgesheliklari, sonday-aq tartimlang'an so'zlardin⁸ qollanliw o'zgesheliklari eje jeterli da'rejede toliq ushup ko'rseltinogen, sonliqtan da tartim kategoriyasini⁹ usi ta'replerni amawli izletiw qarag'alpaq tilini¹⁰ grammatikalig qurilish teren'irek u'yreniw ushin a'lanvetke iye.

Tildin¹¹ grammatikalig qurilish u'yreniwde tartimlig ma'nini¹² bildirliwi usullarni amawliw - tiykarg'i ma'selelardin¹³ biri. Biraq, bul usullardi amawliwda izletiwshilardin¹⁴ pikitleri birdey emes. Ma'selen, N.K.Dmitriyev tartimni¹⁵ bildirliwinde morfologiyaliq, morfologiya-sintaksialik ha'm sintaksialik usullardi ko'rsatdi¹⁶. Al, A.N.Kononov sintaksialik ha'm sintaksialik usullardi ko'rsatdi¹⁷. Al, A.N.Kononov tu'rk tili boyinsha miynetinde olarg'a to'rinishi usulda qosip: 1) morfologiyaliq usul (*bacham, bakhamez*); 2) morfologiya-sintaksialik usul (*menin' babam*); 3) sintaksialik usul (*buzin' babu, sizin' babu*); 4) morfologiya-leksikalig usul (*meniki, seniki*) dep bo'lgan¹⁸.

Tartim kategoriyasi Z.K.Axmetjanovni¹⁹ miynetinde rus ha'm qazaq tillertini²⁰ materiallarida jan'asha - funksionalig grammatikanin²¹ ko'zqarashini alip qaralip, eki tildegi tartimlig ma'nini²² morfologiyaliq, leksikalig ha'm sintaksialik da'rejelerde an'latilwi salistirmali tu'rde so'z etilgen²³.

Qarag'alpaq tilini²⁴ akademiyaliq grammatikasinda da'stu'r boyinsha tartimlig ma'nini²⁵, tiykarnan, u'sh usul menen bildirliwi ko'rsatilgen: 1) morfologiyaliq; 2) morfologiya-sintaksialik usul; 3) sintaksialik usul²⁶.

¹ Ischidovtina A. Kipchakskaya tekhnika strukturalizatsii. Kazan', 1990. 47-48-berap.

² Dmitriyev N.K. Kartografiya grammatiki. - Ispol'zovanie pri organizatsionnoi grammatike tekhnika knazo. M., 1956. 23-ber.

³ Kononov A.N. Grammatika (sopremozhnoye tipichnoye zapravlyayemyy knazo. L., 1956. 73-74-ber).

⁴ Axmetjanov Z.K. Dnyazhnyshno-strukturalizm knazo ruskoy i kazakhskoy knazo.

⁵ Xanpov kypchakskiy zapadnyy tekhnika grammatiki (sop' knazo) knazo morfologii. Kazan', 1994. 123-124-berap.

Tartimlig ma'nini²⁷ bul usullar argali an'latilwi mu'mkinshiliklari ha'r qyil: bir usul argali tartimlang'ishu predmet ha'm onni²⁸ iyeci toliq bildirliw, basqa usullarda ol tek bir ta'repleme ko'rsatildi.

Tartimlig ma'ni, tiykarnan, o'zini²⁹ amawli affiksleri argali an'latiladi, sonun³⁰ menen birge tartimni³¹ semantikalig funksiyasi basqa affiksler menen de, so'zini³² leksikalig ma'nisi argali da, so'z dizebleri menen de, ha'teki, ga'pler argali da bildirliwi. Bul quvillar to'mendegiler:

1. Affiksler argali. Bul usulda ko'rsatilik a'debyatlarda morfologiyaliq usul dep alaydi, biraq tartimlig ma'nini bildirliwi quraldi aniq ko'rsatiw maqsetinde affiksler argali bildirliwi dep alg'an durs.

1. Qarag'alpaq tilinde predmet ha'm onni³³ belgisi bir betke, predmetke tiyisligi amawli tartim affiksleri argali bildirliwi. Birtik san formalari: -m/-im, -m (I bet); -in/-in; -n' (II bet); -u/-u, -si/-si (III bet). Misali: *qolun, ko'zim* (I bet); *qolin, ko'zin* (II bet); *qoli, ko'zi* (III bet). Ko'plik san formalari: *qoluniz, ko'zimiz* (I bet); *qoliniz, ko'ziniz* (II bet); *qoli, ko'zi* (III bet). Keltirilgen affiksler konkret tartimni³⁴ bildirliwi formasi dep alinadi.

Tartimni³⁵ -un/-in, -m affiksi predmetin³⁶ so'ylewshige, -in/-in, -n' affiksi onni³⁷ ta'lawshig'a tiyisligin ko'rsatdi, al III betin³⁸ -u/-u, -si/-si affiksini³⁹ ma'nisi bir qansha ken⁴⁰: ol predmetin⁴¹ so'ylewshi ha'm ta'lawshidan basqa betke yamasa predmetke tiyisligin bildirliw menen birge basqa da ha'r qyil qatnashardi (predmetin⁴² predmetke qatnasin, onni⁴³ ishtengen materialin, pu'tinin⁴⁴ bo'legin, predmetin⁴⁵ subiektke qatnasin ha'm t.b.) an'latiladi: *uyus, ko'shesi, bo'limi, a'tirapi* ha'm t.b. Misali: *Ha'wizdin⁴⁶ a'tirapi* gu'yim (G.Esenmuratova). *Oqru bo'limin⁴⁷* boshlig'i da'riw ilmiy bo'limge xabarlasti (K.Allambergenov). So'yup eki jas Tashkentin⁴⁸ ken⁴⁹ ko'shetin⁵⁰ qiditip mauqun bosti (K.Allambergenov).

Bul formalar, tiykarnan, predmetin⁵¹ belgisi bir betke tiyisligin bildirliwi, al geyde, ketrinshe, betin⁵² predmetke tiyisligin an'latilwi da mu'mkin. Ma'selen, *„elim“* degen so'zde eldin⁵³ so'ylewshige

¹ Xanpov kypchakskiy zapadnyy tekhnika grammatiki (sop' knazo) knazo morfologii. Kazan', 1994. 123-124-berap.

enes, al so'ylewshinin' elge tyishi ekenligi bildirileti. ¹ Misali: Ha'r kimg'e o'z uyaw shen' gelden bols-a'm mamuq (B. Qayipnazarov).

Bulardin' ba' rshesi *elimde* bardi (A. Jiniyaz).

Eliw jilda *elim* jan'a, jer jan'a.

Ken' dalannu' ko'z tartqanday ko' rki bar (B. Qayipnazarov).

Elim dengen ot ju' rtki shayrdin'.

Jun o' limese, kewil' gu' b sembeydi (X. Seyrov).

Auwrish feyil ha'm kelbetlik feyil formalarina jalq'anip bul affiksler menshiklew ma'nisin enes, al feyildin' betin, sanin ko' rsetiw ushin xizmet ededi: *uw kizgenim, aytaqan' dars, baw' annu* (joq), *barwamiz* (kerak) ha'm t.b.

2. Qaraqalpaq ha'm basqa da tu' rkiy tillerindegi -mku/-nki, -dki/-dki, -tki/-tki affiksin ilimpazlar tartimn' abstrakt formasi dep ataydi: *awildki, u'yelki, menki, senki* ha'm t.b. Tartimn' bul formasi argah tek g'ana tiyislik, menshiklik ma'ni an'latip, onan tartimlanu'g'in predmet bildirimeydi, ol basqa so'z argah yamasa konteksten aniqaladi: Iytin' ayag'i to' rnew, *qaznuki* - ekew (K. Sultanov). Misalday' *qaznuki* degen so'zden qanday da bir predmetin' qazig'a tiyisligi g'ana bildirigen, predmet belgisiz, al sol predmetin' ayag' ekenligi aldin' g'i ga' pten aniqaladi.

Tartimn' bul formasi ha'mme waqitta menshiklewdi tustaylap predkativlik xizmette qollanladi.

3. Qaraqalpaq tilindegi kelbetlik jasawsh -lu/-li, -lq/lik, -g' u/-gi, -g' u/-gi affiksleri de geyde iyelikli belgi sapatinda ko' rsetiw ma'mkin: *bolal hayal, adiroy' kisi, qalalq park* ha'm t.b. Ma' selen, -lu/-li affiksi argah tek tartimlanu'g'in predmet g'ana an'latiladi, al onn' kimg'e tiyisligi bildirimeydi, predmetin' iyesi basqa so'z argah an'latiladi. Misali: Bes-alti saht aht qoshag'an *eki qon' urwiti* telegen arba biyidin' aq olurwun' alduna kelip toqladi (K. Sultanov). N.K. Dmitriev bul formani konkret tartim dep ataydi.

II. *So'zdin' lekshikalig ma'nisi argah.* Basqa tu' rkiy tilerindegi sayaq qaraqalpaq tilinde ayrim feyiller (iyelew, iye bolw, iyelik etiw, alw, xojayn bolw, turtip (basap) alw, o'zlestirw ha'm t.b.) o'zlerinin' lekshikalig ma'nieri boyunsha predmetin' birew

ta'ripinen iyeleniw, onn' birewge tiyisi bolwun an'latadi: (jay) alw - jaydin' iyesi, (u'ydi) iyelew - u'ydin' iyesi ha'm t.b.

III. *So'z dizbekleri argah.* a) Tartimlang'an so'zdan' iyelik sepligindegi bedew yamasa o'zlik almasiqlar menen dizbeklesiwmen du'zilgen so'z dizbekleri argah tartimluq ma'ni anq bildirileti: *menin' kitabim, senin' kitabim, onn' kitabim, o' zimizdin' u'yimiz.*

Tartimn' bul tu'rinin' III beti atawshardin' ayrigsha dizbeklesip baylansiwa - izafet argah bildirileti: *ogwushunin' kitabim, onn' inisi, adam dawsu, u'y haywanu* ha'm t.b.

b) Tartimluq ma'ni ko'plik sandag'i I ha'm II bet bedew almasiqlarinn' iyelik sepligi formalar menen tartimlanu'g'an so'zlerdin' dizbegi argah da bildirileti: *bizin' ko'she, sizin' u'y.* Tartimn' bul tu'ri tek I ha'm II betke tiyislikli bildirileti de III betke qollanlameydi.

IV. *Gae'n argah.* So'ylew tilindegi *kitab menki, u'y senki* usag'an ga'plerd ayrim izertlewshiler tartimluq qatnast bildiricig'in ga'plert dep qaraydi. ¹ Haqyqatinda da, bunday konstruktisyalat ha'mme waqitta predkativlik qatnast bildiricig'in bolg'anluqan ga'p bolip qollanladi, al -mku/-nki affiksi ha'm onn' variantlar tek predmetin' iyessin bildirileti de, al tartimlanu'g'in predmetin' o'zi bul jag'dayda basqa so'zler argah an'latiladi: (*porfel*) *menki, (kitab) ogwushniki* ha'm t.b. Misali: Mina eshki *menki* edi (K. Sultanov). Pa' rterin' nag' iz bu' rkitiki, biraq ushwin' g'arg'an clesileti (T. Qayipbergenov).

Tu' rkiy tilerde *iyelik sepligindegi so'z + tartimlang'an so'z* + *bar* tipindegi ga'plert de tartim ma'nisin bildirileti. ² Misali: Bul *xojanun' min' bar ma?* (Berdaq). Bunday ga'plerdegi iyelik sepligindegi so'z tu' sirilip te aytilwi mu'mkin.

Mag'an hesh ga'p *eshigin bar* (Berdaq).

Solay etip, ha'zirgi qaraqalpaq tilinde tartimluq ma'ninin' an'latiw usullari ha'm mu'mkinshilikleri ju'da' ha'r quy. Olardin' ayrimlari tartimlanu'g'in predmeti ha'm onn' iyessin toluq an'latasa, basqa qurallar argah tek tartimlanu'g'in predmet yamasa tek sol predmetin' iyesi g'ana bildirileti. Sonluqan ha'r bir usuldin' bildiriliw, ma'nilik ha'm qollanlwi o'zgesheklerin ayrim-ayrim alip qaraymiz.

¹ Соприим 3.И. Карыгуна ыпмаласкыска. - Ыскарамама по ыпмаласкыска ыпмаласкыска. II. Мопмаласка, 1946, 43-бет.

² Дюргина И.К. Җыуауамама-соуиуауамама ыпмаласкыска. М., 1948, 55-бет; Соприим 3.И. Карыгуна ыпмаласкыска. 39-бет; Каласкыска А. Карыгуна ыпмаласкыска, 17-бет.

³ Дюргина И.К. Карыгуна ыпмаласкыска, 24-бет.

¹ Ахметжанов 3.К. Җыуауамама-соуиуауамама ыпмаласкыска ыпмаласкыска. Аста-Аста, 1989, 35-бет.

² Дюргина И.К. Карыгуна ыпмаласкыска, 35-бет.

I BAP. TARTIM MA'NISININ AFFIKSLER ARQALI BILDIRILMI

Tartim – predmetin¹ bir beke yoki predmetke tiyisligin bildirip, so'z dizbeginde predmet ha'm onn² iyasi arasindag³ qatnashni beke ha'm sonda bildiruvchi grammatikalik kategoriya.

Tu'rkuy tillerinde, sonni⁴ biri bo'lg⁵an qatnashuvchi tilinde tartimniq ma'ni arnawli affiksler argali an'latiladi. Olar bariq tu'rkuy tilin ushni ortag⁶, ulwma affiksler bolup, fonetikalik jaqtan da biri bitinen onsha o'zgeshelenebeydi. Olar tu'rkuy tililerindegi tartim kategoriyasinn⁷ tiykarg⁸ i ko'rsatkishleri bolup esaplanadi. Binaq tartimniq ma'ni ju'da ken⁹, ol basqa da affikslerni¹⁰ tartimniq ma'nide qollanilw argali bildirilw mu'mkin. Bul affiksler ma'nileri ha'm qollanilw boyinsha biri bitinen o'zgeshelenebeydi. Sonliqtan tartimniq ma'ni bildirilwshi affiksler eki toparg¹¹ a bo'linadi:

- A. Tartimni bildirilwshi arnawli affiksler;
- B. Tartimni so'z jasawshi affiksler argali bildirilw.

A. TARTIMNI BILDIRILWSHI ARNAWLI AFFIKSLER

Tartim kategoriyasinn¹² ko'rsatkishleri bolup xizmet etilwchi affiksler ekige bo'linadi:

- 1) konkret tartimni bildirilwshi affiksler
- 2) abstrakt tartimni bildirilwshi affiksler.

1. KONKRET TARTIMNI BILDIRILWSHI AFFIKSLER

Konkret tartimni bildirilwshi affiksler argali predmet ha'm onn¹³ u'sh betin¹⁴ qayisima tiyisli ekenligi aniq bildiriladi. Konkret tartim affiksinen bir waqitn¹⁵ o'zinde grammatikalik bet ha'm grammatikalik san an'latiladi. Sonliqtan da N.K.Dmitriy bull affikslerni konkret tartimni bildirilw formasi dep atag¹⁶an.

Tartimni¹⁷ III betinde birik ha'm ko'plik san birdey formag¹⁸ a iye boladi, olardan¹⁹ ma'nileri tek kontekstke amulanadi: I) birlik: *onn²⁰ atası, alaları, misli, inileri, qoli, qolları, ko'zi, ko'zleri*; II) ko'plik: *olarardı atası, alaları, inisi, inileri, qolları, ko'zleri*.

Tartim affikslerni so'zlerge jalg²¹ anda so'z tiykartimn²² juwan-jin ishkeligine ha'm onn²³ keyingi sesine qaray bir nesbe fonetikalik variantlarn²⁴ a iye boladi:

1. Dawislihlarn²⁵ a pitken tiykardan keyin:

	Birlik	Ko'plik
I.	-m (atam, inim)	-mız/-imiz (atamız, inimiz)
II.	-n ²⁶ (atan ²⁷ , inin ²⁸)	-nız/-iniz (atanız, ininiz)
III.	-su/-si (atası, inisi)	-ları/-leri (ataları, inileri)

2. Dawislihlarn²⁹ a pitken tiykardan keyin:

	Birlik	Ko'plik
I.	-m/-im, -m (qolm, ko'zim)	-mız/-imiz (qolımız, ko'zimiz)
II.	-m/-im, -n ³⁰ (qolın, ko'zin ³¹)	-nız/-iniz (qolınız, ko'zinız)
III.	-ı/-i (qol, ko'zi)	-ları/-leri (qolları, ko'zleri)

Keyingi sesi **p, k, q** u'nsizlerine pitken tiykarlarn³² a tartim affikslerni jalg³³ anda u'nsizler u'nlige o'zgerdi: *meklep – meklebi, ko'yek – ko'yegi, qulay – qulagi*. Binaq, bunday o'zgeris bariq so'zlerde bola bermeydi: ayrtim so'zlerni³⁴ keyinidegi u'nsizler sol so'z tartimlarn³⁵ anda da u'nsiz bolup qala beredi: *xalıq – xalıqı, ga'p – ga'pı, ta'rep – ta'repı, ko'yik – ko'yığı*.

Rus tilinen kirgen so'zlerni³⁶ keyin **p, f** u'nsizlerine piuse tartimlarn³⁷ anda olar u'nlige o'teydi: *mikroskopı, printsiplı, mifı, telegramı*. Tek uwrziki so'yew tilinde olar *mikroskopi, printsiplı, shkabi* tu'rinde aytilw mu'mkin. Al keyin **k** sesine pitse so'zlerde:

a) **k** sesi dawisizlardan keyin tursa, tartimlarn³⁸ anda ol u'nlige o'zgermeydi: *park – parkı, bank – bankı, kiosk – kioskı*;

b) eger **k** sesi dawislihlardan keyin tursa, tartimlarn³⁹ anda ol u'nlige o'zgerdi: *zontik – zontığı, kon'yok – kon'yığı*.

Konkret tartimni⁴⁰ I bet -m/-im, -m formalari predmetin⁴¹ so'yewshige tiyisligin bildiradi. II bet -n/-in, -n⁴² formalari predmetin⁴³ un'lawshg⁴⁴ a tiyisligin bildiradi. Al, III betini⁴⁵ -ı/-i, -su/-si affikslernin⁴⁶ ma'nisi birinshi, ekinshi betin⁴⁷ affikslerni beke yamasa predmetke tiyisliktı bildiradi ha'm sonni⁴⁸ menen birge basqa da ha'r qiyli (predmetin⁴⁹ predmetke qatnashni, onn⁵⁰ islenge

¹ Zhuripina H.K. Kartipima ipmasharapota. – Moscow: 1966. 23-bet.
² Zhuripina H.K. Kartipima ipmasharapota. – Moscow: 1966. 23-bet.

materialin, pu'tinin' bo'legin, ha'jeketin' sub'ekte qatnasin ha'm l.b.) qatnaslarini an'ladir: *uyasi, ko'shesi, o'yirpi, bo'lini* ha'm l.b.

Birinshi ha'm ekinshi bettin' tartim affiksleri jal'ang'unda so'zlar ha'mme waqitda I ha'm II bettin' betlew yamasa o'zlik almasqlar menen baylanishi boladi, al u'shinishi bettin' tartim affiksleri u'shinishi betlew almasig'i menen yamasa alig ha'm substantivlesken basqa so'z shagaplar menen baylanisqan boladi. Misali: *jayim* (iyelik etiwshi - so'ylewshinin' o'zi, I bet almasig'i, "men"), *jayin* (iyelik etiwshi - tin'lawshi, II bet almasig'i, "sen"), *jayimuz* (bizin', o'zimizdin'), *jayim'iz* (sizin', o'zin'izdin'). Al *jayi* (iyelik etiwshi, III bettin' betlew almasig'i, "ol") bolwı da (onin' jayı) yamasa alig bolwı da (balanın' jayı, qon'sının' jayı) mu'mkin.

1) TARTIM AFFIKSLERININ ETIMOLOGIYASI HAQQIDA

Konkret tartim affiksleri argalı predmet ha'm omi iyelewshi bet birge ko'rseticlug'in bolg'anlıqan, bul affikslerin' etimologiyasi da izetlewshiler arasinda u'iken qizg'iwshılıq tuwdırli ha'm olar ortasında ha'r tu'rti pikir talaslarin payda etti. V.V.Radlov, N.K.Dmitriev, A.N.Kononov, I.V.Sevortyan, G.I.Ramstedt, M.Ryasyanov, N.A.Baskakov, A.M.Sherbak, sonday-aq Sh.X.Akbaev tartim affikslerin betlew almasqların kelip shıqan dep qaraydı. Bul pikirni barlıq izetlewshiler de qawatlaydı, biraq olardin' almasqlardan qanday jollar menen qatıplawın da'illiwde birdeylik joq.

N.K.Dmitriev birlik ha'm ko'plik sandag'i I ha'm II bet tartim affiksleri betlew almasqlarına qatnaslı, biraq olar arasinda bizlerge belgisiz qanday da bir baylanislar bolg'an dep ko'rseticli.

Tartimnı birlik sandag'i I bet formasi -in/-im, -m affikslerin E.V.Sevortyanın pikirinshe, tikkeley, "men" betlew almasig'ınan kelip shıqı dep qarayg'a bolmaydı. Biraq, ol I bet ko'plik sandag'i -mız, -mız affikslerin' I bet biz almasig'ınan kelip shıqanın biykarlamaydı.²

¹ Dmitriev N.K. Краткое грамматическое - Исследования по грамматике русского языка. II. Морфология. М., 1956, 32-бет.

² Савицкий З.В. Краткое грамматическое - Исследования по грамматике русского языка. II. Морфология. М., 1956, 42-бет.

II bettin' birlik sandag'i -in/-im, -n' affiksin V.V.Radlov ha'm K.Brokel'man ekinshi bet "sen" almasig'ınan iyelik sepiği formasiınan qisqarp qatıplawken degen pikir bildirli.

Birlik sandag'i I bet -m affiksinin' men almasig'ınan qisqar'ın formasiınan kelip shıg'ıwı bir qansha ishimli bolg'anlıg'i menen, II bettin' -n' affiksinin' sen almasig'ınan qatıplawshiler arasinda biraz gu'man tuwg'ızi.

A.M.Sherbak o'z jumında B.A.Serebrennikov, N.K.Dmitriev, E.V.Sevortyanın' ayrim pikirlerine su'yene oturp tartim affiksleri betlik affikslerin kelip shıqan, al betlik affiksleri betlew ha'm silbew almasqlarınan qatıplawken deydi. I bet -m < man (*buraman, buram*); Bunda I bet affiksinin' keyni qisqar'ın: -man < m; II bet: -n' < san. II bet affiksinin' aldi qisqar'ın: -san' < n'. Al, III bettin' tartim affiksi, onin' pikirinshe, eski -in betlew-silbew almasqlarınan qatıplawken.

Sh.X.Akbaev tartim affikslerin' etimologiyasi haqqında boljawlarlı ulıwmalastıra oturp, o'zinin' amawlı maqalasında to'mendeği jumnaqqa keledi: eski tu'rkiy tillerinde menshiklew almasqları (yag'ni iyelik sepiğindeki betlew almasqları) da'slep tartımlanwshı so'zların' aldan an'es, al keyninen qollanıl'ın: *ni menin', ni senin'*. Ush da'wirde I bettin' almasig'i o'zindegi pa'ti joytıp aldındag'i so'zge qosıl'ın ha'm keyingi seslerin joytqan: *ni m(enin') > nlin*, al II bet betlew almasig'ınan' aldn'g'i bo'lekleri qisqarp o'zi da'slepki so'zge qosıl'ın: *ni (sen)in' > nlin*.²

Tartimnı III bet birlik sandag'i -i/-ı, -u/-ı affikslerin' kelip shıg'ıwı haqqındağı pikirler de birdey emes. Tartimnı bul formasiınan' tuykag'i to'rtin V.V.Radlov "sin", (kelbetik ma'nisindegi) so'zi menen baylanislu'ın ha'm da'slepki formasi -in' // -sin dep qarag'an'. Al, N.A.Baskakovnı pikirinshe, -si tartim affiksi -sa/-se sha'rı meyl formasiınan kelip shıqan. E.V.Sevortyan III bettin' -ı, -si affiksinin' da'slepki formasi buyıq meylidin' III betinde (*alsın, kelsin*) degen so'zlerde saqlang'an sin almasig'i menen baylanisli bolwı mu'mkin, sin almasig'ınan' keyingi

¹ Шербаков А.М. Очерк по грамматике русского языка (Iйад), Л., 1977, 76-78-бетлар.

² Абаев Ш.Х. К вопросу о происхождении носовых аффиксов в тюркских языках. - Тюркологические исследования. М., 1976, 74-бетлар.

³ Дмитриев Н.К. Грамматика русского языка, 57-бет.

⁴ Савицкий З.В. К вопросу о происхождении аффиксов -sa/-se в тюркских языках. - Сб. Азат. В.А.Гордеевский, М., 1953, 51-бет.

-n sesi tu'sip qalib, -si affiksi kelip shugan bolwi kerek¹ degan pikirni bildiradi.

V. Kovtich tartimn² III bet formasin mongol tilidagi silw almashilarnin³ iyelik sepligindagi formasi nevizinde kelip shugan dep qaraydi. Sebebi, tu'riky tillerin⁴ geyranlarinda I bet almashig'i ben tu'rind⁵ aytiladi da, tek iyelik sepligind⁶ g'ana men tu'rind⁷ kelip *m* sesi menen baslanadi⁸.

N.K. Dmitriyev⁹ pikir boyinsha, III bet tartim affiksini¹⁰ son'unda da'slepki waqitlan¹¹ -n' sesi qollanilgan: 1) -in' // -in' ha'm g') -sun/-sin. Son'iman ol tu'sip qalig'an (ma'selen, Ota Aziza tilid¹²), Ko'plegen tu'riky tilid¹³ tartim affikslerimen keyin basqa affiksler bolmag'anda, yag'niy ol ataw sepligind¹⁴ turg'anda *n* sesi tu'sin qiladi; basqa jag'dayda, yag'niy tartim affiksi seplik affiksleri menen birge qollanilgan¹⁵ *n* varianti saqlanadi, sonliqtan tabis sepligind¹⁶ *at-in*, *ata-sin* formalar qollaniladi. Solay etip, *n* variantisiz qollanilgan tartim formasi - ataw sepligi, al *n* sesi menen qollanilgan¹⁷ variant tabis sepligi ma'nisin an'latadi.

Britik sandag'i tartim affikslerim¹⁸ kelip shug'iw ha'm olarg'a baylanish bolgan fonetikalig qubilsilardi aniqdag'annan keyin, tartimn¹⁹ ko'plik formalarin ha'm olardin²⁰ quramindagi²¹ elementlardi taryxy jaqtan da'illawge bir qansha jen'itlik tuwdirladi.

Qaraqalpaq tilidagi tartim affiksleri ko'plik sanda:

I bet	-maz/-miz	-maz/-miz
II bet	-n'iz/-n'iz	-m'iz/-m'iz
III bet	-n'iz/-n'iz	-m'iz/-m'iz

Tartimn²² ko'plik sandag'i I ha'm II bet formalar ko'plik sandag'i²³ *öz* almashig'i menen baylanishi: -n'iz affiksi -n'+iz bo'leklerine ajratiladi: bundagi²⁴ -n' tartim affiksi -iz ko'pliktin eski ko'rsatkishi²⁵.

Solay etip, I betin²⁶ ko'plik sandag'i tartim affiksi -miz tartimn²⁷ I bet birlik sandag'i formas²⁸ ha'm ko'plik affiksini²⁹ birigwimen qaliplesken: -m (I bet) + iz (ko'pliktin eski formas³⁰); II

bet ko'plik sandag'i tartim formasim³¹ kelip shug'iw da usinday, yag'niy -n' (II bet) + iz (ko'pliktin formas³²).

Tartimn³³ ko'plik sandag'i affikslerim³⁴ kelip shug'iw taryxi haqqinda Sh.X.Akhmetov minaday juwmaqlug'u keledi: tartim kategoriyasinn³⁵ birlik formasim³⁶ morfologiyalig ushda bildiriliwi ko'plik formasina qarag'inda eterek qaliplesken. Tartimn³⁷ ko'plik formalar *bitz*, *siz* betlew almashilarnin³⁸ tartimn³⁹ birlik san formalarin⁴⁰ birigwi na'uyesinde payda bolgan: *at-(t)im* + *bitz* = *atbitz*, „nash yazik“, *at-in* + *siz*, „vash yazik“, Solay etip, *ben* - I bet birlik san ben almashig'indagi⁴¹ *b* m⁴² *m* g'a o'tiw siyaqlı (*ben* - *men*) biz almashig'i da -miz affiksine aynalg'an:

tilim + biz $\swarrow \searrow$ $\begin{matrix} \text{tilibiz} \rightarrow \text{tiliwiz} \\ \text{tilimiz} \end{matrix}$

Tartimn⁴³ III bet ko'plik formas⁴⁴ sipatinda -lar affiksi qollaniladi: -lar (ko'plik formas⁴⁵) + -i (III bet affiksi): *qol-lar-i*, *ko-z-lar-i*. Bui forma yakut, tatar, bashqurt, baskas tilid⁴⁶ de⁴⁷ tartimn⁴⁸ III bet ko'plik formas⁴⁹ sipatinda qollaniladi.

Tartimn⁵⁰ ko'plik formalar da'slep -iz affiksi argalı jasalgan bolsa (-miz, -m'iz), onnan keyingi da'winde ko'pliktin⁵¹ -lar affiksi menen bildiriliwi o'nimli qubilsa aynalg'an.

Solay etip, tartim affiksleri shug'isi jag'imn, birlik affiksleri siyaqlı betlew almashilarnan qaliplesken. Bann bech bir izertlewshi bykaramaydi. I ha'm II betin⁵² tartim affiksleri sol betlerdegi betlew almashilarnin⁵³ iyelik sepligi formalarin⁵⁴ qaliplesken. Al III betin⁵⁵ affikslerim⁵⁶ etimologiyasi haqqinda u'zi-kesil pikir aytyw qiyin. Bui ma'selede tyurkologlardin⁵⁷ pikirleri de ha'r qyly. Ol ele de ken irek izertlewdi talap etedi.

¹ Овчинин С.В. Краткий грамматический очерк, 42-43-беттер.

² Ковтис В. Исследования по аффиксам, М., 1962, 167-бет.

³ Овчинин С.В. Краткий грамматический очерк, 32-33-беттер.

⁴ Овчинин С.В. Краткий грамматический очерк, 32-бет.

¹ Ахметов Ш.Х. Краткий грамматический очерк, 10-бет.

² Овчинин С.В. Краткий грамматический очерк, 1946, 45-46-беттер.

³ Овчинин С.В. Краткий грамматический очерк, 1946, 45-46-беттер.

tiyishi bo'ladi, yag'niy predmet te birew, onn' iyesi de birew: satum, saatun' saati. Misali: *Ag'am u'yden shig'ip ketken son' aman* shalg'ayma aslap jibermev qatnasin dep, u' g'itley basladi. (K.Sultanzov). Shura jag'ayin jag'ayin, eki bustan, keshki salqinda aw qarayman, eki janusim bir pitedi (Sh.Seytov). Ma'n g'ilik dos izlew - o'z o'ntin' di ma'n g'ilik sing'a qoyiw, geyde basin' menen tas jomiw dese de boladi (T.Qayybergenov). Demek, miynet senin' ustazin', adam o'z ustazin jerge ja'mge tiygizbey qa'dirlew'i kerak (T.Qayybergenov).

b) ko'p predmetni bir predmetke qatnisi an'lanadi. Bunda iyelik etiwshi birew bolip, tartimlanishu predmet ko'p boladi, sonliqtan olarg'a tartum affikslerinen aldun -lar/-ler ko'plik affiksi jalg'anadi: *kitaplarim, kitoplarm'*. Misali: Rasim aytsam, *doslarim*, Sonun' janisig'i ushan *toylarim* (A.Dabolov).

Qollarimni qayirip,

Qoyaimdi qurup keti (I.Aymurzaev).

Gu'nasi joq - pa'k kewline daq sahsan'.

Sha'riyat keshimnes *gu'nalarin'di* (Sh.Seytov).

Ba'ikin, menin' de o'zime ta'n keshiliklerim, qa'velerim bar shig'ir (K.Allanbergenov).

Tartimlang'an bir predmet yamasa ko'p predmet ko'plikke menshikli, tiyishi bo'ladi. O'eki tu'ri bo'ladi:

a) tartimlanishu predmet birlik sanda, al iyesi ko'plik sanda keledi. Misali: A'jiniyaz *shayrimiz* sol xalqtan do'regen (I.Aymurzaev). Qaraqalpaqtan emes, xannan *ja'birimiz* bar, jalg'iz ulamiz o'jlange buyridi (T.Qayybergenov). *Jerimiz, qayashimiz, samaimiz* - bir, sonliqtan *shayrimiz, tilimiz* - bir, *ilegimiz* - bir, ha'te *janimiz* da bir eken (T.Qayybergenov).

b) tartimlanishu predmet te ha'm iyelik etiwshi de ko'plik sanda turadi. Misali: Bazbir *jigitlerimizde* jannan qa'siyet bar (T.Qayybergenov). *Awzlariman* ha'm qan sipirwli jerd' basip turg'un jalaui *ayaglarimni astilarman* puw burquraydi (A.Sadiqov). Eger shaytanliq qilip *inlerin'izge* jen'islik bersen'iz, ayamayman, taqum-teberegin'izdi atirman (T.Qayybergenov). Adamlardan' *esimlerin'* izine boy, xan degen so'zlerdin' dirzbelesip ju'riwi, mine, ushinan deydil (K.Allanbergenov).

Bunday formalar **sherkilik tartum'** dep ataladi, onn' morfologiyaliq ko'rsatkishi:

-muz/-miz,	-imuz/-imiz
-a'iz/-a'iz,	-m'iz/-m'iz
-a'iz/-i, -si/-si	-lar/-leri

Sherkilik tartum affiksleri to'mendegeishe jalg'anadi:

- I. (bizlerdin') u'ylerimiz, u'yimiz, joldaslarimiz, joldasimiz
- II. (sizlerdin') u'ylerin'iz, u'yin'iz, joldaslarin'iz, joldasin'iz
- III. (olardn') u'yleri, u'yi, joldaslar, joldasi

Tartum argali ko'plik ma'ni bildirilgende, birinshiden, I ha'm II bet tartum affiksleri atalgarg'a ha'm substantivlesken so'zlerge jalg'anup solat argali bildirilgen predmetlerdin' iyesinin' ko'pligin bildiradi. Misali:

Ulan - jigitin' sheri der edin,

Qezalarimiz o'mir gu'li der edin (I.Yusupov).

*Quriltayin'*iz qul bolisn, ag'a Sultan (K.Ma'mbetov). Esitken shig'arsan', Turmbet - *mug'ullimiz* (T.Qayybergenov). Biyiden alating' in *melamiz quruzmizden* awisa ma' (T.Qayybergenov).

Bul ma'nide menshikli adam atari da tartimlang' qollanip, adamin' ko'plikke tiyisligin bildiradi. Misali: Mine usa waqita olardi atqisi kelip jansiz turg'an *Nurimiz* aldig'a u' sip ma'rlik etip edi (T.Qayybergenov).

Tartimlang'an menshikli adam atari ko'ikem shig'armalarda tiyislikti bildiriw menen birge ironiyaliq (kemsitiw, misqillaw, jek ko'riw) ma'nilerde de qollanilw'i mu'mkin. Misali: Isengen *Paimuratimiz* ketip qalpu.

Ekinshiden, ha'ziqi qaraqalpaq tilinde II bet ko'plik san tartum formalar argali ko'plik ma'ni menen birge sayaylaq, hu'rmet belgisi ma'nisi bildiriledi. Sonliqtan, bul formamun' san ma'nisi kontekste amq ko'rinedi. Misali:

Xaliq aylanar bolisn mudam maqtanup,
Sizin' ju'rip o'iken *eslerin'izden* (I.Yusupov).
Neden qa'wip etesiz, *esig'in'iz* qulpu (S.Xojaniyazov).

¹ Kozupbas A. Xalqiy repertariy. Tartimlar tartum cosuq. Harare, 1961, 16-der.

U'shinsiden, I ha'm II bet tartum affikslerini¹ ko'plik formalari ayrim tuvsanliqni bildiruvchi so'zlar uchun, ko'plik ma'nini emes, al o'sha jagin emes ag'ayinshilikni an'latadi.

apamuz - apalarimiz, apam'iz - apalarim'iz,
imimiz - imlirimiz, imim'iz - imlirim'iz.

Misali: OI bizin' apalarimiz g'oy.

Bunday formalardan aniq ma'nisin tek kontekstga an'lash mumkin, sebebi olar ha'r qiyli stilistikaliq maqsadga aytilgan mu'mkin. Ma'selen, keltirilgan misoldagi "apalarimiz" so'zinde, bir jag'nan jagin tuvsan emeslik, sol adami ha'ru met bildiriladi, ekinchi jag'nan ol so'z ironiya menen aytilgan musqillawdi da bildirgan mu'mkin.

Qarag'apug' tilidagi tartum affiksleri so'z quramidagi ko'mekshi morfemalardan ornalasuv ta'ribi boyinsha ko'plik affiksini keyin jal' anadi: qog'arlari, ko'sheleri, qon'silari, inileri, ag'alari ha'm l.b. Bul jag'dayda tartumlang'ın predmetin' birw emes, al ko'pligi an'latiladi.

Birug qarag'apug' tilidagi ayrim tuvsanliq terminlerini² qollanuvinda ko'plik affiksi tartum affiksi menen orn almasuv, tartum affiksi ko'plik affiksini aldim jal' anuv da mu'mkin. Bul jag'dayda olarda ayrim ma'nilik ha'm stilik o'zgeshelikler seziladi: apamlar (apalarim), ag'amilar (ag'alaram), dayamlar (dayalarim), atamlar (atalarim). Misali: Bizin' ag'amilar. To'sek salayim, - dep juyawli ko'ipreshege asildi (K.Sultanov). Jecdemlerim³ o'zleri soyaqtan kelgen qusaydi (A.Aliev).

Misallardagi apamlar, ag'amilar, atamlar so'zlerimen so'ylewshinin o'zini apasi, ag'asi ha'm olardin' qasindagi bessaq adamlar tu'siniladi, al apalarim, dayalarim, atalarim so'zlerimen tuvsanliq qabus boyinsha bir qansha alisraq apa, dayi, ata bildiriladi. Misali: - Bizi atalarim, - dep Amanliq jet astiman qaradi (T.Qayybergenov).

Jen'gerim, shay ish, murzag'a, dese,

Asi muvrim tuyulap qonar awlim (T.Seytjanov).

Ayup o'tkenimizdey tartum affiksleri ko'plik affiksini burn kelip, apamlar, ag'amilar formassinda qollanilg'anda, tek bir g'ana "apa", "ag'a" emes, al "apa", "ag'a" ha'm olardin' qasinda bessaq da adamlar ha'm olardin' ko'p ekenligi tu'siniladi. Misali: Jen'gerler bazarg'a kelip edi dep, otindi o'zi tu'sire berdi (T.Qayybergenov).

Men ag'amilarim⁴ aldina juwirup shug'up qonaqtin⁵ atun qaziqqa bayladim (A.Sultanov).

Apamlar shay ishsin desen arqayim,

Ju'r, maldin⁶ aldina shug'ayiq. Shayda (T.Sa'rsenbaev).

Tartum affiksi bunday jag'dayda birlik san I ha'm II bette ko'plik jalg'awrim aldim jalg' anadi (atamlar, ag'amilar, atan'lar, ag'an'lar), al u'shinsli betin⁷ tartum affiksleri tek ko'plik affiksini keyin g'ana jalg' anadi: atalar, ag'alari.

3) TARTUMI SEPLENIWDIN' O'ZGESHELIKLARI

Konkret tartum affiksleri arg'ali alig' u'sh bette tartumlanadi, olardi qabil etken so'zler u'sh bette seplenenadi, birug tartumlang'an so'zlerin⁸ juy alig'lang'a qarag'anda sepleniwi bir qansha o'zgeshe boladi, sonliqan da sepleniwdin⁹ bul tu'ri tartumli sepleniw dep atiladi.

Tartumli sepleniwde I ha'm II bette tartumlang'an so'zler bawis sepleniwde -a, -e formasi, al III bette tartumlang'an so'zler bawis sepleniwde -na/-ne formasi qabuliyadi: bawis-n, u'yin-e, bawis-a, u'yin-e, bawis-ne, u'yin-ne. Sonday-aq, III bette tartumlang'an alig'lar tabis sepleniwde -n, al orn sepleniwde -nda/-nde ko'rseshliklerime iye boladi: bawis-n, u'yin-n, bawis-nda, u'yin-nde. Bunday o'zgeshelikler tek birlik sonda tartumlang'an so'zlerde ko'rinadi, ol ushin juwan ha'm jin'ishke varianting'i ayag ha'm ko'z so'zlerin¹⁰ u'sh bette tartumlang'an formalarnin¹¹ sepleniwin alip qarayiq:

	I	II	III
A.	ayag'im, ko'zim	ayag'in, ko'zin	ayag'i, ko'zi
I.	ayag'imnin ¹² , ko'zimnin ¹³	ayag'inin ¹⁴ , ko'zinin ¹⁵	ayag'innin ¹⁶ , ko'zinin ¹⁷
B.	ayag'imna, ko'zimne	ayag'inna, ko'zinne	ayag'innna, ko'zinne
T.	ayag'imdi, ko'zimdi	ayag'indi, ko'zindi	ayag'inni, ko'zini
Sh.	ayag'imnan, ko'zimnen	ayag'innan, ko'zinnen	ayag'innan, ko'zinnen
O.	ayag'imda, ko'zimde	ayag'inda, ko'zinde	ayag'inda, ko'zinde

¹ Karag'apug' A. Xanipir xanipirlik tilidagi affiksleri, Hissas, 1961, 18-ber. Xanipir xanipirlik tilidagi affiksleri grammatikasi (soz juyawli kon morfologiya), Hissas, 1994, 139-ber.

Ko'rip turg'anumzday, tartimli sepleniwdin' jay sepleniwge salıstıg'andag'ı o'zgesheligi tek bars, tabıs, orn sepliklerinde III bette tartımlang'an so'zlerde bars ha'm orn sepliklerinde tu'birde joq -n elementı payda boladı: bars: *oyag'ı-n-a*, *ko'zi-n-e*, orn: *oyag'ı-n-da*, *ko'zi-n-de*.

Bul qıstırma -n elementini' payda bolıwı haqqında g'ı pikirler til iliminde ha'r qyıl. G.F. Blagova usı pikirlerge sin ko'zi menen qaryı otırp qıstırma -n elementin infiks dep atadı. Infiks - bul so'zdin' u'ykarın' ishine kiretug'in affiks', ol, a'dete, so'zdin' bo'leklerin biriktiriw ushın xızmet etedi. Qaraqalpaq tilindegi tartimli sepleniwdegi bul infiks so'zdin' u'ykarın (ayag'ı, ko'zi) orn sepleniw affiksı menen (-da, -de) biriktiriw ushın olardıń arasında qollanılg'an: *oyag'ı-n-da*, *ko'zi-n-de*, sebebi olar bul so'zler orn sepleniwde *oyag'ı-da*, *ko'zi-de* tu'rında qollanılmaydı. Al ayırım tu'rkiy tillerde, ma'selen, ha'zirgi o'zbek tilinde tartımlang'an so'zlerdin' orn sepleniw formasında infiks qollanılmaydı: *oyag'ı-da*, *ko'zi-da*.

Tartımlang'an so'zlerdin' sepleniwindegi bunday o'zgeshelikler, bizin' she, tu'rkiy tillerindegi seplik formalarnıń rawajlanıw tarıwı menen baylanıstı. Ma'selen, a'yemgi tu'rkiy ata-tilde bars sepleniw bir neshe tu'rli bolıp, olar -a, -a' -q, -k, -qa, -ka, -ta, -ta' -n, -n, -a' -n, -g'ar, -ga' -n, -cha, -cha' ko'rsatkıshlerine iye bolg'an. Olardan, a'stiresse, -a, -a' forması ken' qollanılg'an, ol ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi tartımlı sepleniwde saqlang'an, al jay sepleniwde qıpsıaq tilindegi bars sepleniw -q, -k ha'm -a, -a' affikslerini' birigiwinen payda bolg'an -qu/-ka' formasına o'tken.

Sonday-aq, tu'rkiy ata-tildegi tabıs sepleniw -ı, -i, -ig'//-ig' formalarnıń qaraqalpaq tilindegi tartımlı sepleniwdin' III betindegi -a formasına iye bolıwı da tu'rkiy tilen grammatikalıq qurılısın' tarıwı rawajlanıwında g'ı ha'r qyıl sebeplerge baylanıstı.

Ulwerna ayıqanda, tartımlı sepleniwde ayırqsha seplik formalarnıń saqlanıwı tartımlı formalarnıń ju'da' a'yemgi waqıtta

qa'lipleskenin ha'm o'zinin' sepleniw formalarna iye bolg'anın ko'rsatedi.

4) TARTIM AFFIKSLERININ' SEMANTIKASI

Tartım affiksleriniń semantikasi bir qansha ken'. Olar tek g'ana tiyislikti, iyelikti bildirip qoyımasın, onan basqa da ha'r qyıl qatnasardı bildiredi. Qaraqalpaq tilinde, u'ykarın, alıqlar tartımlanadı, biraq alıqlar tartımlanbay da qollanıla bereği, yag'niy alıqlar birdeyne tartımlanıp kelıwı sha'r emes. Tartım affiksleri, sonday-aq, substantivesken basqa da so'z shaqlarına da jalg'anıp qollanıla bereği. Bul jalg'ayda olardıń o'zine ta'n bolg'an ma'nilik, grammatikalıq ha'm stilik o'zgeshelikleri boladı.

Tartım affiksleri jalg'anatug'in so'zinin' lekshikalıq ma'nisine baylanıstı tartım ma'nisinen basqa da ha'r tu'rli qosımsha ma'nilerdi an'latadı. Olar geypara so'zlerde o'zinin' u'ykarı ma'nisin joıtıp tek so'z o'zgeriwshi affiks sıpatında emes, al so'z jasawshı qural xızmetin de atqaradı.

1. Menshikli adam atların' jasalıwında tartım affiksleri o'nimli qollanıladı: Gu'layım, Injayım, Biybayım, Ayım, Gu'lam, Xanım, Nazım, Nazım, Allam, Baxtıg'u'l, Nurg'u'l, Begimbay ha'm t.b.

Bul misallarda Qanım, Ayım ha'm t.b. menshikli adam atların' son'ına tartımlı. I bet birlik forması jalg'ang'an. Al, *Baxtıg'u'l*, *Baxtıg'u'l* ha'm t.b. menshikli adam atların' da'lepki birinshi komponentine tartımlı. III bet birlik forması jalg'anıp, son' birigip kelken.

2. Qaraqalpaq tilinde tartım affiksleri geografiyalıq atamalardı bildiriretug'in atıq so'zlerde de ushınasadı: Xo'jeli (Xoja-teli), Xalqabad (Xalq+abad), Moyınaq (Moyın+aq) ha'm t.b.

3. Tartım affiksleriniń tınılı an'latıwın so'zlerdin' jasalıwında ornı u'iken: ju'zbası, eliwbası, jurtbası, patshatız, shaxım. Misal: *Mov'kasi* durıs ayıtı (T.Qayırbergenov). Ullı xanın' a'skerbası ha'rwag'ha'rwag' o'zin izdi joıtatug'in boldın'ız (T.Qayırbergenov). Qızba bir no'ker ushiw menen Dospanda atıw' a qolaylasıp atıw' an edı, *eliwkasi* mıtug'ına asıldı (T.Qayırbergenov).

Tartım affiksleri, u'ykarın, alıqlar menen qollanılp, ol arqalı predmet ha'm sol predmetin' iyesi bildiriledi. Sonıqan da, tartım kategoriası alıqtın' u'ykarı so'z o'zgeriwshi kategoriyaların' biri

¹ Kuznetsov I. Ф. Тапсырыс элементі және есімдік-септік формаларының семантикасы. М., 1982. 33-36-беттер.

² Ахмеджанов О. С. Қазақ тілінің грамматикасы. М., 1966. 182-бет.

³ Сопкоушова И. А., Тахирова И. Т. Қазақ тіліндегі септік формаларының семантикасы. М., 1978. 71-бет.

⁴ Салық, 79-80-беттер.

bolip esaplanadi. Qaraqalpaq ha'm basqa da tu'rkiy tillerinde tartım affiksleri atlıqtan besqa da so'z shaqaplarına jalǵanıp qollanıla bereydi ha'm bul jalǵdayda olar tartımǵa ma'nide basqa da ma'nilerde ha'm qatnasardı an'latadı. Sonıqtan, biz, da'slep tartım affikslerini atlıqlar menen qollanılǵanda an'latatıǵın ma'nilerin, son'ınan basqa so'z shaqapları menen qollanılǵın so'z etemiz.

a) Atlıqlardıń tartımshası

Qaraqalpaq tilinde birtiq atlıq so'zler birtik ha'm ko'plik sanǵa u'sh betke tartılǵanıp, predmetin belgisi bir betke, predmetke tıysılıǵı bildiriledi. Atlıqlar o'zınin quramın qanday bolıwın qaramasan tartım affikslerin erkin qabıllay bereydi.

Jay atlıqlar. Men ushın *muqatılın* – bir ken' a'ken, al *muqatılın* sol a'kenin' iyesi (M.Da'rbayev). Bilegi ku'shi birtiq jalǵadı, *bilim* ku'shi min' di jalǵadı (naql). Sizlerden o' *tinichin* ha'm atalıq *buırtıq* m: xalıqqa shın kewilden sadıq bolın'lar (T.Qayırbergenov).

Qurama atlıqlardıń keyingi komponenti tartımshadı: *Jas u'kenligin'* e so'zin joq, birtaq jolın' qıysıq (T.Qayırbergenov). Baspanası bolmagan son', *ku'n ko'risi* to'leden (J.Aymurzaev). Esjanǵa jigitin' *oq ko'kireligi* ju da' unadı (Sh.Seytanov).

Tartım affiksleri jup atlıqlardıń keyingi komponentine jalǵunadı. Misal:

Hoyul-qızı qayısı jerdin',

Ha'siret shegip jılasa (I.Yusupov).

Ala-aman' di qa'dirle,

O'lgenin' she jıqısı so'yle (Berdıq).

Bartıq diydarlaspaqshı edim, eki shalıǵı ayırma asılıp alg'an o'lesi *ala-aman* qıymadım (T.Qayırbergenov). U'sh tuwısqanın' *bası-basına* ta'n elge *ishıq-murabetti* bar (T.Qayırbergenov). Bartı ko'megen ya awıllas emes, *a'ke-sheshenizdi* tanımaydı yamasa ag'ayın emes, a'lle birew oylamaǵanda g'amxor bolıp, doslıq etedi (G.Escemuratova). *Awıl-qıymag'ı, ala-amanı, tung'an-tuwısqanları* yadıma tu'sıp, ju'regi min' para bolıp, bawırı tilinetsin edi (B.Seytanov).

Birtiken atlıqlar da tartım affikslerin jay so'zler sıyaqlı qabıllaydı. A'skerbasarın' *atqosshısı* benderin' qalıǵına tug'ılǵan

shu berekti alıp tashladı (T.Qayırbergenov). Olar arbasarın' *atlıqlarına* shıǵu (T.Qayırbergenov). Ol qurashın alıp, *belbewin* sheship Sa'nemin' qasına bardı (T.Qayırbergenov). O'zinin' saqpanıdı sig'alımay ju'rip, kisinin' *keypesin* kesiwdi mag'an kim qoyıptı (T.Qayırbergenov). *Qatıqladıǵın* sebepli namazımdı yadıqa bilcing' edim (T.Qayırbergenov).

Qosqarg'an atlıqlarda da tartım affiksleri erkin jalǵanadı: Usılaysınsha eki du'nı yannı' a'wesi bolıp ju'rgen ku'nlerinin' birinde jalǵastın' jumsların tekserip *MVD OPO sinan* inspektor kelmesi bar ma (K.Allambergenov). Qızın janında bolsın, uzaq jerde bir ba'le bolıp qala ma dep jılap ju'rip, No'kis *pehinstitutına* o'zgetip usı yarmı jılıqqa a'keip kirgizgen (G.Escemuratova).

Qaraqalpaq tilindegi *ald, art, u'si* usaq'an ko'mekshi atawshılar ko'pshilik jalǵdayda tartım affiksleri menen qollanıladı: *ald, artına, u'sin'* e ha'm lb. Misal:

Adam shıǵsa *aldınuzdan*,

Joldan shetke qashar edik (I.Yusupov).

Beyish degen – jerdin' u'si bilgenge,

Dozaq degen – qızıǵın go'r o'lgenge (X.Seytanov).

Jigitimdi atlandırıp *artınan* qatıp, itıǵıp qala berdim (G.Escemuratova). Onın' ayıp ju'rgeninin' ha'ımmesi o'tkinshi bulıay na'ıse, *aldı* bar, *artı* joq (T.Qayırbergenov). U'stinidi du'zıp shashılardı sıwılap boylap, qolınan qatı uslap kiyatır (G.Escemuratova). O'z *aldına* ha'r tu'rli awqatlar alıp kelip ushıp-qomıp ju'r (K.Allambergenov).

Tartımshalıǵın atlıqlar menshiklew, iyelew ma'nilerine qosa yamasa olardan pu'killey basqa ha'r qyıl ma'nilerde de jumsladı bereydi:

1. „Bala“, „qız“, „jin“, „qurmdas“ ha'm lb. tuwısqanlıqtı bildiriwshi geypara atlıqlar I betin' birtik san formasında tartımshalıq belgisi bir adamın' (qızdın', balanın') dıqtatın awdarıw ushın sıyaqlıq ma'nisinde jumsladı: *Qızın*, sag'an aytaman, *kelim* sen esit (naql). *Qurmadasın*, hawazın' jıqısı eken, – dep tag'i da bir qoydı (A.Beginov). *İnim*, perzent, haqıyqat jan tamutın' eken (T.Qayırbergenov). *Ulam*, sen mag'ız a'ken'e ussıysan, – dep balasınıñ sorawına ko'p giditlenbesen Emazardı ta'nypleydi (T.Qayırbergenov). *Qayınım*, qızdı kim ayıpıydı, qumadı kim

ishpeydi degen, bul so'zin'e tu'sinbedim (T.Qaypbergenov). O'mir shen'gelli g'oy, *sin'lim* (G.Aymuxammedova).

Dushpang'a tu'spe on'aydi.

Ko'zin' ashup ju'rgil, *bolam* (Berdaq).

2. Geypara atliqlar ha'm substantivlesken kelbetlikler I betin' birluk san formasinda turtinlanup qollanilg'anda, olar bu'mneciw, erkeletiw ma'nilerin bildiredi. Misalet: Xosh bol *shabazim* (T.Qaypbergenov). Ha'r qanday biyik tawdin' to'besi bar, *to'ren* (T.Qaypbergenov). Qartayg'anda da'wlet ber, jigitiinde miynet ber degen, *shurag'im* (T.Qaypbergenov). Adam man'layma shu'ye'l - o'tirk, o'sek, urliq boladi, *qozim* (T.Qaypbergenov). *Qulnim, qizim*, usi kesleden qanday quwanish, qanday la'zzet ku'tesen' (G.Esemuratova). *Yshanim*, sawdlassam bola ma? - dedi Fazil (T.Qaypbergenov). Parzimdi o'tep boldiq, *g'arrim*, - dedi Kempir (A'.Atajonov). Basim'a dastiq, ayag'ma ulfaraq bolayin, *qoslarim* (T.Qaypbergenov). *Perisham*, qizba. Ag'ashni ag'ash sapli baltu menen keser bolar (T.Qaypbergenov).

3. Adam mu'shelein bildiretug'in ayrim so'zler tartum affikslerin qubillap turtinlang'anda, erkeletiw, jaqsi ko'riw ma'nilerin bildirip u'iken ekspressiya menen qollaniladi. Misalet: Begis, tu'sin, *bowrim* (T.Qaypbergenov). Usi joldin' u'stine kelip qaldin, *bowrim* („Alpanis“). Joq, *janim*, Urgenshtie de, Gu'rlende de biz ushin esikler jawiq (O.Bekbawlov).

4. Turtinlan' I ha'm II bet ko'plik san formalar birluk san orninda qollanilip supuyliqt, kishipeylikti bildiredi. Misalet: Bir *ag'amuz* bo'lg'anda meni u'iken adam etip shug'arman dep joqart oqiw orninda oqitip edi (K.Ma'mbetov). A'new ku'ni ayrtan qizimiz usi, - dedi sovxoz direktori („A'miwda'r'ya" jurnali).

Tartim formalarin' usindeg' ma'nide qollanilwi ha'zirgi waqitqa, a'sirese jazba tilde ilimiy stil' ushin xarakterli. Misalet: Sonliqtan sababliqtin' aldag'i waqitqa ele de jetilisiw ushin o'zlerin' bahali pikirlarin' bildirwetug'in qa'niqelerge aldın ala o'zimizdin' *minetdarshilug'imizdi* bildiremiz (A.Da'wletov). Ha'zirgi qazaqlapq tili. Fonetika, 1999, 5-bet).

5. Geyde turtinlan' II bet birluk san formasindag'i atliqlar sol betti yannasa predmeti jek ko'riwli, jaqurawli, kemsiwli, moylanlawli bildiriw ushin da paydalaniladi. Misalet: Shiraz *ag'an'min'* da, sawdiger *apan'min'* da qanday adamlar ekenligin

bilimiz (A'.Qurtbaev). *Tawbaevim'* tamam, endi og'an jerdin' jarg'i da ja'rdem bere almaydi (O.A'bdiraxmanov).

Bunday formalar, ko'binесе, awizketi so'ylew tilinde ko'biyek qollaniladi.

6. Geyde II bette turtinlang'an atliq sol betti emes, al so'ylewshinin' o'zin bildiridi. Misalet: Inim, *ag'an'* onday so'zlerdi jaqurmaydi (K.Allanbergenov).

Ha'm maqlap Qu'len bolisti

Ag'an' surpay alg'an emes (Berdaq).

Ag'an'iday bolsan, jiyen bala,

Jaqsı so'zin' em boladi (X.Seyrov).

Bul misallardag'i II bettegi „ag'an“ so'zi jasi kishilerge qarata aytilip so'ylewshinin' o'zin, yag'niy „men“ degen ma'nide aytilg'an.

7. I bet birluk san formasinda turtinlang'an atliqlardin' ayrimlari geyde tan'laq so'z ma'nisinde qollanilap, ku'yinisti, nahwli, naraziligtı bildiridi. Misalet: *Qurg'an'besim*, agitator bolaman dep ne qılanan (K.Sultonov). *Qudayim-ay*, bul ne degen zorliq (K.Sultonov). *Ah man'layim*, sol bir alaspiranda bas ko'tergen baspashlar hesh kimnin' oyna kelmepti (I.Qurtbaev). Endi ne deymiz, og'an ne qilip goydı deymiz, *serim-aw* (Sh.Seyrov). Bunday so'zler tan'laqlarg'a tu'n bo'lg'an emosiya ha'm intonatsiya menen aytilip ga'pce bo'leklenip qollaniladi.

8. Tuwtsqanliqtı bildiriwshi *ag'a*, *apa*, *ama*, *ata* ha'm lb. so'zleri III bet birluk sanida turtinlanup geyde sen'yada erli-zayqlar arasindag'i saylasqtı bildirip emosional-ekspressivlik ma'nide qollaniladi. Misalet: *Anazi*, bu'ytıp go'jekley dirileley beme! (A'.Atajonov). *Ag'ari*, qurtı qiyaldın qazan qaynamaydı (A'.Atajonov). *Aparı-a'y*, - dedi g'arn kempirinin' awzi pitip ketken eski jaram tırtıg'anına qymalıp, - bul o'mir degen, „aydın“ on besı qurtın g'i bolsa, on besı jırtq' (A'.Atajonov).

Bunday so'zler evfemistik mazmunig'a iye boladi. Olar, tiykarınan, tabu ma'nyesinde payda bo'lg'an.

b) Tartum affikslerinin' basqa atawishlar ha'm ra'wishler menen qollanilwi

Qaraqalpaq tilindegi tartum affiksleri tek atly emes, sonday-aq basqa atawishlar ha'm feyildin' funksional formaları menen de qollaniladı. Tartumlaup qollanılǵan so'z shaqapları substantivlesedi.

Kelbetliklerdin' tartumlanıwı

Kelbetlik o'ziniń tuykarǵı ma'nisinde qollanılǵanda seplik, betlik, ko'plik, tartum affiksleri menen o'zgermeydi, ol tek g'ana substantivlesip atlyq ma'nisine o'ıkende g'ana atlyqtın' so'z o'zgeriwshi affikslerin' qabıl etedi. Tartumlang'an sapalıq ha'm qatnaslıq kelbetliklerdin' ma'nisi arqalı predmet ha'm onnı' ha'r qyılı belgilerı bildiriledi:

a) tu'n, tu'si, kelbeti an'lanıladı. Misalı: *Sulıwınan jılıwı* (naqlı). Juwsa kepes aq ju'zin nın' *qarawı* (A.Muwsayev).

Paxtının' *aqılıǵı* i, murdın' pa'kılıǵı, —

Diyaqan xalıqımızdın' hu'jdani ta'za (I.Yusupov).

b) predmetin' sapası jag'man sipatlaydı. Misalı: *En' jaman malǵ'a sanlıwı* (T.Qayırbergenov).

Sırtında malın' *alası*.

Adamnıń ishte *alası* (O'tesh).

v) predmetin' ko'lemin, mug'darı, o'ishemin bildiredi. Misalı: Kishkenenin' *u'keni* bolǵ'ansın, u'ikennin' *kishkenesi* bol (naqlı-maqal).

Eki sun'qar jatr eken uyadı,

Ylikennin *kishkenesi* ziyada («Qaraqalpaq fol'klornı»).

g) predmetlerdegi antonimlik qatnası bildiredi. Misalı:

Tın'lanadı istin' u'iken-kishisin,

Mıynet etsem buyrǵ'annı bolar dep (X.Seytov).

Ulıwma aytqanda, qalgen tartumlang'an kelbetlik substantivlesip predmetlik ma'nide qollaniladı. Misalı: Oynap aytqan oynadıǵı *sun* ayadı (naqlı-maqal).

Sanlıqın' tartum affiksleri menen qollanilwi

Sanlıqtın' toplaw sanlıqlarınan basqa tu'rlerin' barlıǵı da anıqlaytuǵın so'zi tu'sitip qollanılǵanda tartum affikslerin' qabıl etip substantivlesedi. Misallar: *Birinchisi* jern jegen jerin umta almay keledi, *ekinchisi* ma'jbu'rıew menen, *u'shinchisi* naqlı menen izlep keledi (T.Qayırbergenov). *Ekewi* de juwap tappay naqlay jag'dayǵ'a tu'sti (T.Qayırbergenov). *Qırıqına* shıdag'an qırıq birge shıdar (Q.Ermanov). Bizden *jigirması* qazalandı (T.Qayırbergenov).

1. Sanaq sanlıqlar:

a) substantivlesip baha, sadıqqa ma'nilerinde qollanılǵanda, olardıń qayısı betke tıysılıǵın bildiredi: *sabaqtan aǵ'an bes*, *o'linin' jetisi* ha'm t.b. Misalı: Jalǵız sıyrıldı qarısına soyar edim, *jetisine, qırıqına*, jılma qalıymen (K.Sultanov).

b) adamnıń jasın, aydın' sa'nesin bildirip kelgende sanlıqlarda tartumlıq ma'niden go're waqıtlıq ma'ni basım boladı. Birnı, bunday sanlıqlar adamnıń jası menen birge onnı' qayısı betke tıysılıǵın qosa an'lanadı. Misalı: *On besinde* mektepti piketip, *jigirmesinde* pedinstitutnı' fızmatin tamamlap turısı eken (Sh.Seytov).

On birinde jannı jaqtın,

On u'shinde buzuw baqtın (Berdaq).

Sa'nemi bildirgende olar III bette qollaniladı. Misalı:

Min' tog'ız ju'z sa'nenin'

Ja'ne de *onda birinde* (A.Dabılov).

2. Jıynaqlaw sanlıqları substantivlesip qollanılǵanda ha'mme waqıtta tartum affiksleri olarǵa erkin jalǵ'anaı ha'm bunday sanlıqtan predmet sanı arqalı jıynaqlap ko'rsitiledi. Olar tartum ma'nisin an'laydı. Misallar:

U'shewi de menin' kewil-quyashım,

Jaqı qalı sıyetti etti birıyıl (X.Seytov).

Ekewimiz de nayza salıstıq,

Ja'bir qılıp qabırǵ'alarǵa (T.Seytjanov).

Usı ku'men baslap *ekewinin'* qaytadan a'ipi alıstıp keti (T.Qayırbergenov). To'r arbanın' *birerwin* bayǵ'a, *u'shewin* biyge jo'netti (K.Sultanov). Bunnan son' *u'shewimiz* tınısh otırdıq (T.Qayırbergenov).

* Исмаилов И.А. Копарамасиби кина, III. Мопфисеири (Синонимизация), сиртисеири (Синонимизация и предикативизация). Мыйыс, 1993, 60-64-беттер.

* Исмаилов И.А. Копарамасиби кина, III. Мопфисеири (Синонимизация), сиртисеири (Синонимизация и предикативизация). Мыйыс, 1993, 60-64-беттер.

3. Substantivlesken bo'lish sanchqlarini¹, alim, sonday-aq sanchq argali pu'timin² mug'darib bo'lgan bildirgenda o'lar tartim formasida qollaniladi. Misali: Balalardin³ b'ecw⁴ awilg'a qaray juwrtdi (N.Da'wqarav).

Sizdi qildiq to'rtin⁵ b'ir.

Alg'il endi, Aydos baba (Berdag).

Almasiqlardan⁶ tartimlanmaw

1. Anaw, minaw, bul, sol, ol silteu almasiqlarına tartim affiksleri jalg'ang'anda o'lar substantivlesedi ha'm ko'binces ajratw, ayrtw ma'nielene iye boladi. Misali: G'arri baydin⁷ bunni – burman son'g'i a'deti (T.Qaypbergenov). Biraq minawsi qolaysiz eken (A.A'liev). Ata, semin⁸ uyat bunni⁹ (Berdag). Bunni'iz nag'iz qon'sinn¹⁰ haq ga'pi (G'Seytazarov). Ha'rqaysi talaguy, ba'le g'oy minawlarin¹¹ (K.Saltanov).

Misallardan ko'ringindey, bul, sol, ol almasiqlar tartimlang'anda tu'birdegi „j“ sesi „n“ sesine o'zgeredi. Al, anaw, minaw almasiqlar tartimlan¹² III betinde eki formada qollaniladi: anawi – anawsi, minawi – minawsi. Olardin¹³ ekishleri ko'binces awizeki so'ylew tili ushin ta'n.

2. Qarag'apug' tilindegi qoyis almasig'i tartimlang'anda qoyis+si formasina iye boladi. Ayrtim izetlewshiler bul jerde qoy tu'birine tartim affiksi eki rei jalg'ang'an (-si+si) dep qaraydi¹⁴.

N.A.Baskakov bul so'zdegi -si affiksini ercede so'z jasawshi affiks bolgan, al ekishisi tartim affiksi dep qaraydi¹⁵. Qanday bolgan jag'dayda da (bul so'z bo'lek qollanisa da, basqa almasiqlardin¹⁶ quramida kelse de) bul almasig tek tartimlanp qollaniladi: qoyisi, qoyis iz, qoyisima, ha'r qoyisi, hesh qoyisi. Misali: Hesh qoyisi ujibali heshen'e ayla almadi (T.Qaypbergenov). Men qanishma ko'z tigip qarag'anm menen hesh qoyisin Ayparshag'a usatu almadm (G.Lzimbetova). Ha'r qoyisimz bir quwsaq tug'ildiq (I.Yusupov). Sizlerdin¹⁷ ishin izde haqyqat anasi bolmash qoyisin¹⁸ – dep soradi bu'kimdar (M.Nizanov).

3. O'zlik almasig'i tartimlanp qollanilg'anda:

¹ Jauripua H.K. I pismennaya formo p'ekoro anata. M., 1948, 101-104-ettap; Hecanaw 40.1.

² Microfilmata – Hecanawna no q'antitativnoy p'isat'niue top'isawa k'isaw. II. M'ep'isat'niue. M., 1952, 259-66r.

³ Hecanaw H.A. K'ap'antitativnoy k'isaw. II. M., 1952, 299-66r.

a) betlik almasiqlar menen sinonim bolip, olardin¹ ornunda qollaniladi ha'm belgili bir betti ayrtqsha atop ko'rsedi². Misali: Mine, endi o'zin³ keldin⁴ (A.A'liev). O'zin'iz bilesiz, buring'um⁵ johl (T.Qaypbergenov). Kim ayrti ekenin o'zin⁶ de bilmeymen (I.Qurbanbaev). Misallardag'i o'zlik almasiqlar ornuna sen, siz, menr betlew almasiqlar qollanw mu'inkin.

b) o'zlik almasig'i iyelik sepligindagi betlew almasiqların yamasa atliqlardan keyin tartimlanp qollanilg'anda da sol betti, predmetti ayrtqsha atop ko'rsedi⁷. Misali: Brigadirin⁸ o'zi de usi jerde eken (A.Qaribbaev). Meyli, aqsha jag'in menin⁹ o'zin¹⁰ sotasturp ko'remen (A.Bekimbetov).

Menin¹¹ o'zim bilgir emespen.

Asqan bilgimen demespen (Berdag).

Bunday dizbeclerdin¹² birinshi komponenti ataw sepligi formasında da ayrtilwı mu'inkin: men o'zin, sen o'zin, brigadir o'zi, mug'allim o'zi t.b.

v) III bette tartimlang'an o'zi almasig'i geyde janapayliq xizmette qollaniladi. Misali: Men ne qilip qoydm o'zi¹³ (A.A'liev). Qanday adamsiz o'zi¹⁴ (M.Nizanov). Ku'shin¹⁵ boyin'a sitymay ju'rgen bolsa nege bir talapin¹⁶ basında bolmaysiz tu'we, qan'g'anasiz ju'resiz, uyat bar ma sizlerde o'zi¹⁷ (G.Esemuratova).

4. Soraw-qanas almasiqlarınan kim, ne almasiqlar tartimlang'anda u'sh bette de menshiklew ma'nisi bildiriledi: kimin¹⁸, em¹⁹, nen²⁰, kimin²¹, nesin²². Misali: Sennen basqa menin²³ kimin²⁴ bar? (J.Sapurov). Shaqir'ın jerge bar, shaqir'mag'an jerde nen²⁵ bar? (mag'ul). Bereyin desen²⁶ nen²⁷ joq, Bes eskin²⁸ bar, peylin²⁹ joq (mag'ul).

Kim almasig'i III bette tartimlanp geyde belgisizlik almasig'i ma'nisinde qollaniladi³⁰, bul jag'dayda og'an tartim affiksleri eki rei jalg'aniwa da mu'inkin. Misali:

Kim! Seyfulig'abit, kimisi Qasim,

Jan'asul urpaqt ja'm etip basım (I.Yusupov).

Misaldag'i kim, kimisi almasiqlarınan³¹ ornuna „bir“ belgisizlik almasig'in qollanilg'a da boladi.

¹ Berdagan A. K'ap'antitativnıe vıstavı, 48-66r.

² Berdagan A. K'ap'antitativnıe vıstavı, 48-66r.

³ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ⁴ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ⁵ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ⁶ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ⁷ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ⁸ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ⁹ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ¹⁰ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ¹¹ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ¹² Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ¹³ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ¹⁴ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ¹⁵ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ¹⁶ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ¹⁷ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ¹⁸ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ¹⁹ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ²⁰ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ²¹ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ²² Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ²³ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ²⁴ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ²⁵ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ²⁶ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ²⁷ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ²⁸ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ²⁹ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ³⁰ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r. ³¹ Aq'antitativnıe vıstavı, 48-66r.

5. Ja'mlew almasiqlari tartimlang qollanig'anda menshiklewdi an'lapaydi, tek o'z ma'niside beti ha'm sandi ko'rsatadi, al belgisizlik, bolimsizliq ha'm belgilew almasiqlari, sonin' menen bitye partitivlik ma'ni an'latadi¹. Misali:

O'l paqirdin' na'rsesi joq.

Ernesdag'i qatim toq (Berdaq).

Surtun kelgen dushpan ba'rimizdi gelle qila berdi (T.Qayybergenov). Al jan'a kirgenlerdin' barlig'i tu'si eken (A.A'liev). Hesh qayisi so'yleney, silidey, tun'lap qalg'an (T.Qayybergenov). Kiyim tikitwige kelgenlerdin' b'rewini² kewill tolip ketpes (T.Qayybergenov). Biri edi tun'g'ish qatlig'ashlardin' (I.Yusupov).

Solay etip, tartimlang'an almasiqlardin' tek ayrimlarinda g'ana menshiklik ma'ni an'latadi, al basqalari ko'inese beti, sandi, partitivlik ma'ni bildiradi.

Ra'wishlerdin' tartimlanishi

Ra'wish, tu'kiy tilleri boyricha ko'pchilik miynelende o'zgermeyrug'in so'z shaqabi sipatinda qanalg'an. Bul pikir menen tohq keliswige bolmaydi, sebebi onan' ayrim tu'rleri so'z o'zgeriwshi affikslerdi qabil ete aladi³; barilari, ertew'ine ha'm t.b. Misali: *Erten'ine* ol keshlegi wa'de etken adamina bard ma, barnadi ma, bilmedim, qullasi tun' azanda ketkenen qas qurayg'anda keldi (M.Nizanov). *Barilari* egiz qozilarday dizilisip ju'rtug'in awluzadun' jigilleri menen qizlardin' arasinan qara pishiq o'tken edi (A.Sadiqov). *Tanshin'a* ju'rsen' boladi g'oy (A.A'liev).

A.M.Sherbak III bet tartim affiksin so'zlerdi ra'wishke aylantirwshi (adverbiialastirwshi) so'z jasawshi affiksi sipatinda qaraydi⁴. Bunday ra'wishler hesbqanday tartimliq ma'ni an'lapaydi: *bir ku'ni, ku'ni-tu'ni, bu'ginleri, qatinda, son'inda*. Misali: *Tu'ni menen qurg'awillar shaqirdi* (I.Yusupov). *Kelcsi ku'ni* awl arasinda artman-bertman shabsqan atillar-a'm ko'beydi (T.Qayybergenov). *Bir ku'ni* tu'ske tannan Ernazardin' sirtqa shig'ariliwana buyruq boldi

¹ Асқадиянов С. Киргизский синтаксис, 12-бет.

² Бердақов А. Қарақалпақ тілдерінің грамматикасы, 17-бет.

³ Қазақстан тілі баспасының редакциясы, Алматы, 1994, 17-бет.

⁴ Шербаков А.М. Основы по грамматической морфологии тюркских языков (Шко), II, 1977, 80-бет.

(T.Qayybergenov). Bulur arbuq'a baylap jibergen Saruq'1 apay *aqiri* ishbasiliq penen o'tipti g'oy (K.Sulianov). *Qusi-jazi* suw lastidan qaynsiliq ko'rmevdi ekenen dep oyiladi (T.Qayybergenov).

Basqa jag'daylarda ra'wishler III betin' tartim affikslerin qabillag'anda substitivlesedi. Misali: iygillik isin' *kechi* joq (naql). O'nirdin' *ko'bi* ketip, aza qildi (I.Yusupov). O'timnen basqasun' *ertesi* jagsi (naql). Bu'gingi isin' *ertew'i* bar (naql).

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ayrim modal so'zler de III bet tartim affiksleri menen qollaniladi. Olar modal'liq ma'nide usi tartim formasinda qat'iplesken, yug'uy olardin' modal so'zge o'tiwine usi tartim affiksleri sebepsi bolg'an: *shamasi, aqir-a, misal-a, qasqa-a*. Misali: Bu'gin de bizlerdi sinap otir g'oy, *shamasi* (T.Qayybergenov). *Aqiri*, olardi da o'zlerindey g'artiliq mu'jip usilag'an joq (G.Seytazarov). *Abzal*, dushpanlardin' o'egin tu'lumaw (T.Qayybergenov). *Qullari*, ha'r bazarda u'sh-to'rt sentiz mu'ldi pullap, to'rt-bes ko'terendi alip qaylarniz (Sh.Seytov). Bunday modal' so'zlerden hesh qanday tartimliq ma'ni an'latilmaydi.

Qaraqalpaq tilindegi *bar, joq* predikativ so'zleri de tartim affikslerin qabillap substitivlesedi ha'm belgili bir betke tiyisilikti bildiradi. Misallari: Kisiden *barin* almaydi, *joq'in* jasarmaydi (T.Qayybergenov). Men *joq'imdi* izler edim (Berdaq).

Barin'di joq dep jasatma

Qutluq qal'ep asatma (Berdaq).

Siyaspag'an tuwg'annan.

Barinan da, joq'imni („Qaraqalpaq folklor“).

Geyde *bar, joq* so'zleri tartim affikslerin qabillap tilde g'arg'is, jag'rnaw ma'niside qollanilip, so'ylew tilinde o'atmli puydalaniladi. Misali: Ilayim, usi *joqlarim* bolg'ann' bolg'ay! (A.Sadiqov).

Sonday-aq, tun'laq ha'm eklewishter de tartim affiksleri menen qollanilg'anda substitivlesip predmetlik ma'ni an'latadi. Misali: Qatar-qutlarn', jora-joldastarin', qala berse, ma'zi *salawna-a'kektimlerin'* ju'da' ko'p (O.A'bediraxmanov). U'ydin' *qibur-siburnu* aylansip qaldi (Sh.Seytov). Jartun' *yupurnoyi* jagsi emes (K.Sulianov).

Solay etip, atilgan basqa so'z shaqaplarina tartim affiksleri jalg'ang'an jag'dayda olar substitivlesedi ha'm ayrimlar menshiklewden basqa da ma'nilerge de iye boladi.

v) Tartimlag ma'niolo' feyil formalarinnu' tartimlanawı arqabı bildirilwi

Feyil formalarinnu' bartıg'ı da birley tartım affikslerin qabıl ete bermeydi. Olardan tek -g'an/-gen, -qan/-ken, -tug'in, -jaq, -ar/-er, -r formalı kelbetlik feyiller, feyildin' tılek meyil formaları ha'm atawısh feyiller g'ana tartımlanadı.

1. -g'an/-gen, -qan/-ken, -tug'in, -jaq, -ar/-er, -r formalı kelbetlik feyillerge tartım affiksleri jalg'anıp olar substantivlesedi. Misal: *ıyt jen'genin talaydı (naqıl). Ishken-jegenin' o'zin' dıki, qosshın, ko'rgen-bilgenin' nın so'ylep ber (Sh.Seyrov). Ag'a, barg'anın jaqsı bolıptı, - dedi Dospan shıranı izlep ju'rip (T.Qayıpbergenov). Qızg'ang'anın' qızıl ıyke jem bolar (naqıl). Bolman' dı bilgen son' bolg'an erdin' qosın jek (naqıl).*

Endigi aytarın Bertaq shayrdı (O' test).

Qonarmadı say bilsin.

Ko' sherimdi jet bilsin („Qatqalpıq folklor“).

Tartımlang'an -g'an/-gen, -qan/-ken formalı kelbetlik feyiller ga'pte bayanlawısh xızmetinde kelgende tartımdı emes, al feyildin' betin, sanın bildiredi, bul jag'dayda tartım affiksi feyildin' bet-san affiksi xızmetin atqaradı. Misal: *Men onın' so'zlerin esitkenin' joq (A.Begimov). Jynalı bolatug'in edi, sog'an baratug'anın (O.A'bolırxanov). Qutbaga jutırsın' dı ayıqanım (naqıl).*

Bag'ınn qıl qospa ga'plerde bunday formalar bag'ınn' qı ga'ptin' bayanlawısh xızmetin atqaradı. Misal: *Usı jerde otır turayın dep jan'a qolaylasqanın, u'ydin' esigi ashıldı (A.A'lıev).*

2. Atawısh feyildin' -qı/-kı, -g'ı/-gi forması da u'sh bette tartımlanıp III bet formasındag'ı „kel“ ko'mekshi feyil menen dizbeklesedi ha'm tılekli, a'mıandı bildirip tılek meyil formasın jasıadı. Bunday formalar tartımdı, menshiklewdi bildirmeydi, olar tek tılek meyilgegi feyildin' betin ha'm sanın bildiriw ushın xızmet etedi, sonlıqtan u'sh bette, birtik ha'm ko'plik sanında betlenedi.

Misal:

Bardım da ushadım aydın' qulag'ın,

G'a'pıet penen kelip turdı jılag'ım (Gu'Imurat).

I.	<i>barg'ı+m</i>	keledi	<i>barg'ı+mız</i>	keledi
II.	<i>barg'ı+n</i>	keledi	<i>barg'ı+nız</i>	keledi
III.	<i>barg'ı+sı</i>	keledi	<i>barg'ı+sı</i>	keledi

3. Atawısh feyiller – feyildin' feyillik ha'm predmetlik ma'nige iye formaları. Sonlıqtan olar, ko'binece, substantivlesip qollanılug'ın bolg'anlıqtan, tartım affikslerin erkin qabıl ete beredi. Misal: *Tıkeyp turıp un'la, ashılansın', g'artı, qaytırw'a jaqsı (T.Qayıpbergenov). Turıdu'ldın' bul u'yge kelıwı pıshaq keskendey uyıldı (T.Qayıpbergenov). Kelınshık ıylerin ıyıldı, birtaq boyın dı'zewı qıyın sezıldı (T.Qayıpbergenov).*

Atawısh feyildin' -ıw/-ıw, -w forması za'ın' tıktı bildirıwshı modal' so'zler menen qollanılug'ında u'sh bette tartımlanıp, beti ha'm sanı an'latıp ga'pte qospa bayanlawısh bolıp keledi. Misal: *Biz, bartıq musılmanlar, bunday ta'ripke qarşı gu'reske birigıwıwız kerek (T.Qayıpbergenov). Ne qılswın kerek? (B.Aymuxammedova).*

4. -maq/-mek, -baq/-bek, -paq/-pek formalı atawısh feyiller jıyı tartımlanıp qollanıladı. Bul jag'dayda olar is-ha'reketi predmet sıpatında ko'rsetedi. Misal: *Almaqın' bermegi bar (naqıl).*

Sonıda shayrıman degenin' jalg'anday.

Ko'p eken xalqıma bermegin' dersen' (I.Yusupov).

Bul formalar modal so'zler ha'm tırkewishler menen dizbeklesip kelgende feyil ma'nisinde qollanılıp, onn' betin, sanın bildiredi. Misal:

Aytshı ne isleyin, arziwlm menin'.

Ishqın'a mıyasar bolmag'ım ushın (I.Yusupov).

Bilmegin' dı'rkar onn' qa'dırın, qanın (Sh.Ayıpov).

Geypın -g'an/-gen formalı kelbetlik feyiller eki ret qaytalıp birinshi komponenti tartım affiksın qabılaydı ha'm ol predmetlik ma'nide ha'reketin' qayısı betke tıyılıg'ın, al ekinshisi ha'reketlik ma'nide jumsladı, bunda waqıya ba'ıha' dawamı tu'rde bolıp turwı ku'sheylip bildiriledi ha'm ekspressivlikti pıyda etedi: *aytqan ayıqan, degeni degen, jılag'anın jılag'an ha'm t.b. Misal: Qayda koy, ha'zlik bolısa ju'rgen ju'rgen (Sh.Seyrov). Ayıqan ayıqan, degeni degen bolıp otır (A.Sultanov). O'aken jerı bolısa da tartıman u'zılıp ketip sol shamaldın' quwalawına tu'sıp domalang'an domalang'an (O.Bekbawlov). Ku'n-tu'n so'ylegen so'ylegen (G.Esemuratov).*

U'stindegi bayag' i gu' pisi gu' pi, belin sol buwg'am buwg'an, basında sol pilheli topm (T. Qavirbengeyov).

Awizeki so'ylew tilinde feyildan¹ belik formaları da substantivlesip tutulmuş qollanla beredi: Ju'da² qızıq boldı ma?³ - dep soruladı ku'ikindi zordan jasırp. - *Qızıq boldıman⁴ ne?*⁵, qurılıp qala jazıladıq g'oy, imin-aww (AA'liv).

Bul misaldagi „qiziq boldi ma?“ – tin tawshunni so'ylewshige sotaw. Al so'ylewshi sol gu'pti tin tawshig'a substantivlestirip II bet tartim formasinda „qiziq boldima – n“ dep qollang'an.

2. ABSTRAKT TARTINDI BILDIRIWSHI AFFIKSLER

Qaragajpaq tilinde, basqıa tırkıy tıllerindegi sıyaqlı tartımlıq ma'nılek konkret tırde g'ana emes, sonduy-aq abstrakt tırde de bildiriledi. Tartımlın' abstrakt forması da arawlı affiksler ja'rdeminde an'latıladı. Ko'pshilik izertlewshiler -nıkv/-nıki (dawesiqlardan keyin), -dıkv/-dıki (u'nı dawessızlardan keyin), -tıkv/-tıki (u'nıız dawessızlardan keyin) affikslerin tırkıy tıllerinde, sonnı' bırı qaragajpaq tilinde de tartımlın' abstrakt forması' dep qaraydı.

Konkret tartum ha'm abstrakt tartum formalan ma'nileri ha'm du'zlisi jag'im an da bir-birinen o'zgeshelenedi. Olar, E.V.Sevortyan ko'rsatkendey, birdey qatnastu emes, sebabi *konkret tartum -um* affiksi argali, al *abstrakt tartum* bolsa tartum almastig'i² (*meniki*) argali bildiriledi.

Abstracti tartum argah tek predmetin¹, iyese, onu menshiklewshi bel yamusa predmet g'ana an'lanbladi, al tartumlanatug'in predmet bul formadan bildirimeydi, ol tek boshqa so'z argah konteksten anqlanwa mu'mkin. Misali: Pulni naq bersen², al *seniki* boladi (I.Muraboev). Misalda „seniki“ degende qanday da bir predmetin³ tin'lawshi ekishni berke taysilfigi g'ana bildirilgen, al sol predmetin⁴ o'zi ga ptegi „ul“ so'zi argah anqlanadi.

Abstract tartim affiksin qabilig'ın so'z ha'mme waqıtta mensiklewdi testyqlap predkativik funksiyada qollanıldı. Bul usıl menen tartimlıq ma'nımnı abstrakt ekenligi bildiriledi. Al

¹ Дзюбков А. К. Кистевые игуанаскоиды. - Вестник науки по естественной истории, биологии, химии и физике. М., Мособлвуз. 1956, 23-60; Палеонтологический вестник. М., 1962, 55-60; Дзюбков А. В. Кистевые игуанаскоиды. - Вестник науки по естественной истории, биологии, химии и физике. М., Мособлвуз. 1956, 38-39-60; Дзюбков А. Кистевые игуанаскоиды. - Вестник науки по естественной истории, биологии, химии и физике. М., Мособлвуз. 1961, 17-60.

¹Степанов В.В. Косметическая медицина, 40-60-е гг.

menshiklenishi predmet atamasi awaw sepliginde turp udayma baslawish bolidi. Misali: Jesir *menikel* (Sh.Seyrov),

Geyde abstrakti turtum affikslerin ma'nisi boyunushu iyelik sepligi affiksleri mechen almastirw mu'mkin. Bul jag'dayda abstrakti turtum formastindag' i boyunlawish aniglawish wazypasina ko'shedi. Misali: Salisturw : Pa'man *meniki* (boyunlawish) (T. Qayipbergenov). *Merin* : pa'manum (aniglawish).

Tartimnıñ bul eki tu'rin ulıwma biri-biri menen almastıwıǵa bolǵa da, ma'ni ha'm sintaksislik qatnas jag'ıan biri birinen parqlanadı. "Menin' pa'mannı" - so'z dizbegi. ondagı tartimlawshı so'z ha'm onın iyesi o'z ara anıqlawshıq qatnasta, al "pa'man meniki" - ga'p, bunda olar predikativlik qatnasta turadı. Misallar: Minaw pa'sketek *ju'k meniki* (T.Qayırbergenov). *Añıqan kerdiki* bolǵan menen kelini *ediki* (T.Qayırbergenov).

[illegible]

Abstrakti tartum affiksi quramı boyınshu qospa affiks

N.K. Dmitriev, E.V. Sevost'yan ha'm t.b. bul affiks almashqun
iyelk sepliginiñ: -*nuv* affiksi ha'm -*ki* affiksi menen birigwimen
kelip shiqqan dep qaraydı. Son'man iyelk sepliginiñ aqutıbağ t n
sosi qısqartıp tu'sıp qalğ'an: -*nuv* + *ki* → -*nki*.

Geypana tu'riky tillerinde, ma'selen, şor tilinde ol -nyu//myi, -nyu//tiyi, -dhy//dyi ² formasında fonetikalq jaqtan o'zgergen halında uşmasadı. Bulı arfıkı turkıy tillerinde ha'r qıyl seslik o'zgerisler meñen qollanısa da ma'nisi ha'm qollanıwı jaqınan

¹ Деллерен Н.К. Пути развития культуры М. 1948. 109-стр.; Ченгисов Ч.В. Космический полет, 39-стр.

² T. G. Khramov, *Usp. fiz. nauk* **104**, 194 (1967), 85-86.

birday. Misali: qurg'iz tilinde: *meniki, seniki, bizdiki, olardiki*¹; alyay tilinde: *meniyi, seniyi, bisiyi, olardiyi*².

Abstrakti tartim formasi tek iyeleniwshini bildirip burun aytilg'an tartimlawshu predmetni ja'ne de qaytalana ushın qollanibet. Misali: *Mal aydasa jawdiki, isqusa jeldiki* (naql-maqal). Misalın da shıp predmetin' (malın') *jawg'a* tiyisligi bildirilgen, al son'ınan sol predmet alı qaytalana, tek onın' jelge tiyisligi an'lanlg'an.

Aytp o' tilgenindey, -niki/-niki formalar awawsh, so'zlerge jalg'anıp, abstrakti menshiki bildiridi, bul forma argalı bildirilew'in iyelik menshikleniwshi predmetten bo'lek, jekle turp ta aytala bereidi: *meniki, seniki, oniki, birewdiki, neniki, qaysimiki, muniki, a'keniki, awaldiki*. Misali: *Alg'an - alg'andiki*, at - *mingeniki* (naql-maqal). Qay waq shan'araq bolısan', usı jay *seniki* degen (M.Nizanov). Joq degenshe qarap ko'rsen' boladı, g'oy, - dedi ol u'yde, men de tap bir o'ziñiki bolıp qalg'anday (A.Sadqov).

Konkret tartim formasi predmetin' belgili bir betke (ma'selen, I, II, III betin' birewine) yanasa predmetke tiyisligin, sonday-saq onın' sanın da bildiridi, -niki/-niki affiks predmetin' belgili bir betke tiyisli etip ko'rsete almaydı, onın' sanın da bildirmeydi, yag'niy bul affiks bet kategoriyasına qatnası emes.

Qollanlawı boyınsha -niki/-niki affiksleri konkret tartim affikslerin to'mende qishe o'zgeshelmedi:

1. -niki/-niki affiksi almasıqtın' barlıq tu'rlerine atıqlarg'a ha'm basqa da substantivlesken so'zlerge jalg'anıp iyeleniwshi grammatikalıq qa'siyetin joytıpaydı. Ol iyeleniwshi predmetni de, iyeleniwshini de o'z ishine qamıyadı:

a) ol bellew almasıqları menen jiyi qollanladı: *meniki, seniki, bizdiki, oniki*. Misali: *Bizdike* aparı kelidi, ju'r (T.Qayırbergenov). Suwdag'i balıqqa quwanba, ol ele *seniki* emes (naql). Pulın naq bersen', at *seniki* boladı (J.Muradbeyev).

b) silaw almasıqlarına jalg'anıp, olardı predmetin' iyesi sıpatında ko'rsedi: *oniki, buniki, muniki, usıniki*. Misali: *Taqınnınnın* ba'ri - *solardiki* (I.Qurbanbeyev). Bul da *Nazarbaydiki* (Sh.Seytov).

Konkret tartim affiksleri almasıqtın' barlıq tu'rlerine jalg'ana bermeydi.

2. Konkret tartim affiksleri argalı belgili bir betke tiyislik an'lanısa, -niki/-niki affiksi argalı ayılnay qalg'an iyeleniwshi predmet te tu'sinledi: (sizin') dostın'ızdın' pal'tosi - *dostın'ızdiki*. Misali: *Seniki* ku'ta' silaw, qumısqı bel dep esitimen. Biz de qalısqısqız - dedi Du'yenbay (T.Qayırbergenov). Anam sonday bolıp ju'rgende *muniki* ne jatis (T.Qayırbergenov). Olardıñ ba'ri usı awıldag'i *Ma'wien sarayına* baradı (T.Qayırbergenov).

3. Abstrakti tartimnıñ bir o'zgesheligi - ol konkret tartim formasındag'i so'zlerge jalg'anadı ha'm olardı predmetin' iyesi sıpatında ko'rsedi: *bulda-m-iki, bulda-n-iki, bulda-w-niki*. Misali: Eger Aymurat qızıl bet Asan awılın ko'shitip kelse, bergen qara tor *sondiki* boladı (T.Qayırbergenov). Bizdiki emes, *a'keniki* dep pe edin' (Sh.Seytov).

4. -niki/-niki affiksi feyil formalarına da jalg'anıp ha'reketin' iyesin bildiridi. Misali: *Alg'an alg'andiki*, at *mingeniki* (naql). Al A'bdı qızıp *alg'andiki* me, jawın-pawınnıñ menen isi joq (A.A'liev).

5. Bul forma anıqlawshıq tartimlı so'z dizbeleri menen ma'niles, sinonim bolıp keledi. Bul jag'dayda so'z dizbeginın' ma'nisi abstrakti tartim formasındag'i bir so'z argalı bildiriledi. Misali: A'lydın' aytıwına qarag'anda, qonaqıt *bizdike* jiberip, *kewlin tabın* degen ol (T.Qayırbergenov). Salıstırın: *bizdike - bizin' u'yge*.

-niki/-niki formalar birdesine predikativlik xızmette emes, al substantivleskende basqa ga'p ag'zaların' xızmetinde de qollanıla bereidi. Misali: Biraq mingen atı *A'bdınkinen* pa'slew bolg'an son' ja'ne ya' izde qıladı, ya' ozadı (T.Qayırbergenov). Misaldag'i A'bdınkinen so'zi tolıqlawshı xızmetin alqatıp tur.

Ayrım izertlewshiler -niki/-niki affikslerin so'z jasawshı affiksler qatarına kiritizgen. Biraq bul affiks so'zge jalg'anıp onın' lekikalıq ma'nisin o'zgermeydi, sonlıqan on so'z o'zgeriwshi dep qarag'an durısıraq boladı, sebebi tartim kategoriyası - so'z o'zgeriwshi kategoriya.

Konkret tartim formalarına salısturg'anda abstrakti tartim formalar tiyislikli, iyelikli bir qansha naqlap, ku'sheytıp ko'rsedi. Haqıyqatında da, -niki/-niki formasında tartimlawshı

¹ Якубовичева С. Казань: Татарстан ыңгуура, 1961, 28-бет.

² Якубовичева С. Казань: Татарстан ыңгуура, 1961, 28-бет.

³ Якубовичева С. Казань: Татарстан ыңгуура, 1961, 28-бет.

¹ Якубовичева С. Казань: Татарстан ыңгуура, 1961, 28-бет.

² Якубовичева С. Казань: Татарстан ыңгуура, 1961, 28-бет.

³ Якубовичева С. Казань: Татарстан ыңгуура, 1961, 28-бет.

predmetin' iyelewshige tıysılıǵı bir qansha ku'shlierek sezileti. Sonıñ ushın bul forma, a'sirese poetikalıq shıǵarmalarda emotionalıǵı, ekspressivlikti arttırıp ko'rsetiw ushın pıydalanıladı. Misal:

Bul aspan seniki, jet seniki,
Bul qara shan'ıma, bul to'ı seniki,
El dep en'iregen bul Er seniki,
O'z etkin'di o'zin' berme qolın'nan (X.Da'wleznazov).

B. TARTIMNIN' SO'Z JASAWSHI AFFIKSLER ARQALI BILDIRILIWI

Tu'rkiy tillerinde, sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde tartimlıq nısa'ı ayırım so'z jasawshı affiksler' arqalı da bildirileti. Ma'selen, kelbetlik jasawshı -lı/-lı, -lıq/-lik affiksleri tıysılıktı, iyeilikti predmetin' belgisi sıpatında ko'rsetedi: *balalı, awıllıq, qulalıq* ha'm t.b.

-lı/-lı affiks arqalı tek tartımlanwshı predmet, ob'ekt g'ana a'ılatıw, onın' kimgе yamasa nege tıysılıǵı an'ılatıwıdı, predmetin' kimgе yamasa nege tıysılıǵı basqa so'z arqalı bildirileti. Misal: Aydosın' *qıw jesi keshi* jubanish ııppadı (T.Qayırbergenov).

Jigirma bes tisi tas tarıq penen
Janwardın' jal-qıyır'ın taradın (L.Yusupov).

N.K.Dmitriev bul formam konkret tartım dep atadı.¹
-lı/-lı, -lıq/-lik affiksleri arqalı tıysılık, iyeilik ma'nileri a'ılatıadı. A.N.Kononovın' ko'rsakenindey, bul affiksler so'zın' tıykarında an'ıatıw an'ıatın' bar ekenin, sog'an iyeilikti bildiriwshi kelbetlikler jasaydı.²

1. -lı/-lı affiks. Qaraqalpaq tilinde bul affiks predmetti, qanday da bir predmetin' barlıǵın, sog'an iye bolıwı bildiridi. Sonlıqtan da, N.A.Baskakov onı iyelek affiksi (affiksi obladaniya) ³ dep ataydı. Ol arqalı predmetke iyeilik bildiriledi de, biraq onın' iyesi, qaysı betke

tıysılıǵı an'ılatıwıdı: *balalı* (balıǵ'a iye, balası bar), *u'yılı, aqılı, qalpıqlı, shıdamlı* ha'm t.b. Misal: Aqa, ol endi a'kesiz emes, *a'kel* (G.Esemuratova). Giken' *eg'balılar* jıynalıpsız (T.Qayırbergenov). Jen'gen' bir aynalsın *jazılı* ko'zin'nen (A.Dabılov).

Saqallın ko'rgende,
A'kemizdey ko'remiz (T.Seytjanov).
Astınasına ketip bizdi dag' etken,
Bul jerlerden *qarw telpeki* o'tı me

(„Qaraqalpaq folklorı“)

J.Eshbaevın' pikirinshe, -lı/-lı affiksi qaraqalpaq tilinde ha'r qıyl belgilerdin' qanday da bir predmetke, ko'binесе atıng'a tıysılı ekenligin ko'rsetedi.⁴ Biraq, bul affikstin' ma'nisin sheklewge bolmaydı, ol atıqlarǵa jalǵanıp, predmetin' bir betke yamasa predmetke tıysılıǵın bildiridi. Bul affiks:

a) konkret atıqlarǵa jalǵanadı: *shırayılı, malılı, kitiapılı*. Misal: *Balalı* u'y bazar, balasıız u'y quw mazar (maqıl). Qu'lımın ha'm ıllı bolısa (Berdaq). Birweı soyaqtan *kelinbekili* de bolıp keldi (A.A'liev). *Anatı* jetim zor jetim, *a'kel* jetim xor jetim (maqıl). Ko'p *malılarg'a* sa'dıdı (T.Qayırbergenov).

Ko'zili ha'm *ayayılı, ıllılı* bir sholıq.
O'nersiz, bilimsiz qoldan jasıtraq (Berdaq).
A'ıle qanday muat'ur jıtır,

Qarw qazılı ko'zlerinde (T.Seytjanov).
b) abstrakt atıqlarǵa jalǵanadı: *quwanışılı, aqılı, ayayılı*. Misal: Begis, tu'sin, aqlıız tuwısqanman *aqılı* dıshpan artıq (T.Qayırbergenov). So'zimdi *de'rilige* da'ıman etemnen (O'iesh). Biraq *aqılı, zeyinli*, miynetkesh ha'm hadal jıǵı bolıp o'si (A.A'liev). Qızın, *quwanışılı a'n'gime* degenge - men de, a'ken' de basqa qızlarǵa u'ıǵı bolǵanın' da ha'wes etemiz (G.Esemuratova). Tuwımaq tuwa sho'ksem bolımaq mal' Degen o' *kinisili* shawqınnı arasında menin' qulag'ına a'ıle qaydǵı uzıqlardan bir jag' mıl ses tal-tal esitiledi (G.Esemuratova).

v) jup atıqlarǵa jalǵanadı: *ıllılı-qızılı, erili-zayıqlı, apatı-sin'ıllılı, atalı-balalı*. Misal: *Erili-zayıqlınnı* arasına esi kelken tu'sedi (maqıl-maqıl). *Qarwı-jarwı* a'skerler sha'ha'rdı qarwıllıp turadı sol jerde

¹ Дмитриев Н.К. Категория прилагательных. 24-бет; Кононов А.Н. Грамматика современного якутского литературного языка. М.-Л., 1958. 76-бет; Кононов А.Н. Грамматика современного якутского литературного языка. М.-Л., 1960. 87-бет; Ахтанова С. Категория прилагательных в современном якутском языке. АКД. Саянск, 1964. 5-бет; Ахтанова С.К. Грамматическо-семантические типы прилагательных в современном якутском языке. Аном-Ан, 1969. 31-бет.
² Загирова Н.К. Категория прилагательных. 24-бет.
³ Кононов А.Н. Грамматика современного якутского литературного языка. 147-бет.
⁴ Баскakov Н.А. Категория прилагательных. II. 19-бет.

¹ Ешбаев Ж. -ма'ı -на affiksinińnıń о'зі жоо'ларға ғо'ул. - О'Q'P'IA №3 «Xalıqaralıq», 1978, №3. 71-бет.

(A.A'liev). Bulardi ko'rgen kisiler bul ekewi *erli-zoyipli* - dep te qoyadi (A.Begimov). Ush jerde u *yil-joyli*, *bag'i-bagshali* bolip edim (A.Sadiqov). Amam *ayul-parasatli* bolg'an menen - shlawin (Sh.Seytov). *Atali-bolali* ekewi biraz na'rseni oylasip, da'pierge jazip qoydi (Q.Jumaniyazov).

g) qurama so'zlerge ha'm so'z dizbeklerine jalg'amp qospa so'z jasadu: *ko'z a'ynekti, ashiq minekli, ha'zil so'zli, orta boyli*. Misali: Tu'pisi jag'al-jag'al bolg'an tilkim-tilkim *qilga tonli, orta boyli* A'bdli kirip keldi (T.Qayirbergenov). *Iri gewekli* hayal onn' anaw-minaw tepkisine da'ipenbeyug'in edi (T.Qayirbergenov). Onn' ko'zine assunadag'i stoldan u'stinde jating'an *qura sapli* pishaq ko'rindi (N.To'reshova). Ag'am o'zine atup u'sh bo'lmeli kvartira alip qoyg'an edi (M.Nizamov). Ouz tisten shuqan so'z *otz ruwli* elge taraydi (naqli). Endi kesh, - dedi ko'z a'ynekti sud'ya ekewine gezeke-gezek qutap, - ma'sele a'lleqashan sheshilgen (S.Ismaylov).

Pazyilet bilmege adam

To'rt oyog'li malg'a megeret (A'jiniyaz).

Geyde bul affiks predmetin' bar ekenligin, tiyisligin bildiruv menen birge onn' ko'p ekenligin de qosa an'latadi: *miywelli, partali* ha'm t.b. Misali:

Ha'r kim o'zi bolat, bir sen bolmas,

Miywelli daraqlay sindan' da ketin' (I.Yusupov).

Ja'rdem berip qaytum tuwsganlarg'a,

Aq partali A'miw boyunda boldim (M.Qarabaev).

Esiginin' aldi gu'llengen *miywelli* bag'qa aylandi

(Q.Jumaniyazov). Jiyren ju'da' *aqilli* (G.Escemurolova). O'len'li elde o'giz semireti, o'limli jerde mollis semireti (naqli). *Qozli* u'y qazlig'a toymas (naqli).

-li/-li affiksi geografiyalig atamalg'a, elati punkterdin' atalarina jalg'anda predmetin' (ko'binese, adamin') sol oring'a tiyisli ekenligin bildiradi: *shimberli, tashkentli, no'kisli* ha'm t.b. Misali: *Qon' iratilaridin'* pa'k qanun a'dalatsizlardin' to'kkenin ko'ngim kelmedi (T.Qayirbergenov). *Tashkentli* tuwsganlarn' menen toyg'ansha je (I.Aymurzaev). *Xorezmi* Xiywa xalqi boldi, senin' qa'diridamin' (I.Aymurzaev).

Sol bir qalg'an jetim bala,

V'etnamli ma, negr me? (I.Yusupov).

Xiywelli eline qaytip,

Du'n'yan keldi molaytip (O'tesh).

Da'slepki qa'dermi tashlap jetine,

Buxorali doslar keldim elin'e (B.Qayipnazarov).

Bul ma'nide -shu/-shi affiksi qollaniladi: *moynagshu, xojetishi*.

Menshikli adam atlarinn' quramunda kelgende -li/-li affiksi o'zinn' tiyislik, iyelik ma'nisin joytadi: *Baxuli, Qoyli, Nazli, Bekkenli, Esbovli, Qoyibay, Qallixon, Men'ligu'li, Shashixon* ha'm t.b.

Sonday-aq, ha'r qyil geografiyalig atamlardan' ruw-qa'wim atlarinn' quramunda kelgende de -li/-li affiksinegi tartimlig ma'ni biraz gu'n'gillenedi: *Kegeyli, Portlaw, boig'ali, qostang'ali, teristang'ali, goldawli, qa'ndekli* ha'm t.b. Misallat:

Halin'da bul sen, *sho' misihli-boig'ali*.

Ayripiz bir yuragan o'zi emes pe? (A.Muwsuev).

Qostang'ali qon'ir bo'rik kiyedi eken,

Kempitinn' tursin tu'yedi eken (A.Begimov).

Qoldawli to'rt ala uli,

Jupisidur Amangeldi (Berling).

Ma'wlen *qa'ndekli*, aboylan'iz, push da'ne ekken pushayman jeydi (T.Qayirbergenov). *Qazayug'li, shonmaq, teristang'ali* ha'm basqa da bir qansha ruwlardan' barlig'i usi jerde (N.Da'wqaruev).

2. -liq/-lik affiksi. -liq/-lik affiksi, tiykarinn, atliq ha'm kelbetlik jasawsh affiks. Birnig, ol geyde bir predmetin' bir predmetke tiyisligin, ta'ulliglin bildirip te qollaniladi. Misali:

O'mir besh o'telimes, qartizlar, buqsan'.

Ana su'ti menen *ataliq* partz (I.Yusupov).

Misaldag'i tartimati bildiruwshi *ataliq* so'zin atamm' dep, yag'ay atamm' partzi dewge de boladi.

-liq/-lik affiksi:

a) atliq so'zlerge jalg'amp, qanday da bir jerge, oring'a tiyisli bolg'an belgini bildiradi: *awulig mektep, qalaliq ken'es, xorezmlik* doslar. Misali: En' aqirunda u'yg'e jetilip kelgen tez ja'rdem menen *qalaliq* kesekxanadan bir aq shiqti (N.To'reshova). Men ha'zir *respublikaliq* bibliotekag'a baratir edim (N.To'reshova).

b) belgili bir predmetke bay ornul, yag'ni predmetin² ko'pligini bildiradi¹: *qanushig, tog' oyliq, ju'zimlik* ha'm t.b. Misal: Keshki in'irde *jon ishgahatini* ortasidan atlarin jay basturp kiyatirg'an eki atlun² ha'r biri o'z oylarina moyig'nan batqan edi (O.A'bediraxmanov). Ju'n-jaq binay o'mirinde baltin tiymegen *jin'g'illiq, qarabartarliq, sekewillik* (Sh.Seytov).

Uyasa buzilip sho⁷bi shushilip

Shon'yellike tumalip a'ste (J. Yusupov)

v) -biq/-tik affiksining turtinchi ma'nisi, a'sirese ol betlewe almashiglarina jalq'ang'anda aniq ko'rinedi. Misal: Sen *menliksew* (K. Sultunov). Tutas tu'sine bilgen adam - *senlik* azamat (I.Yusupov). Jolda posh jigiter, *setlik* joq isim (I.Yusupov). Qa'ne, ashup ayl, kimliksew? *Bizetlikpisen, olatlapisen*? (T.Qayirbergenov).

Qara tustı ku "ydirip turg" an

Menin' *sevilik muhabbatima* (I. Yusupov)

Bul jug'dayda belter almashqlarinn' semantikasinn olardm' qaysi belke tyysiligi de an'lanadi

3. Ha zing'i qarag'alpaq tilinde $-da+g'v/-de+g'i$, $-ta+g'v/-te+g'i$ qospa affiksleri oring'a yannasa waqtıqqa tıyslı dı'rendi kelbediklerdi jasyrdı: *u'ydegi, awıldag'ı, azanag'ı, tu'stegi* ha'm b. b. Misal: U'ydegi esapı, *bezardag'ı* nıq buzır (naqı). *Tu'ndegi* batırnıq ku'ndiz bir elos taqılette etben 'levlı' (G. Esenmuratova).

Bu affiksler geyde o'ring'ın, waqtiga baylansli iyerlikli, tiyislihtki bildirip qollaniladi, bunday jag'dayda da olar konkret tartim affiksleri ha'm -liq/-lik affiksleri menen sinonim bolip keteli. Salastim: *qola-dog'i kitoprano* – *qalanur' kitoprani* – *qala-liq kitoprano*, *bela-dag'i a'det* – *bela-nur' a'det* – *bela-liq a'det*. Ma'nilik jaglan bul formalar o'zara jagin bolip tartimni bildirgen menen barliq waqtiga birin-biri almastura bermeydi, sebebi olardin o'zletine ta'n dirzbeklesiv uqptilg'i, ma'nilik o'zgeshtilg'i, sti'lik boyawları boladi. Ma'selen, *"bazar-dag'i baha"* – *bazar-din' bahasi* dep aytiladi, biraq bazarliq baha dep aytilmaydi. Sonday-aq, *senetgi kitop* – *senin' kitabin'* dep qollaniladi, biraq *senlik kitop* formasinda aytilmaydi.

Sonmı' mecen birge, olardan tartım formaları haqqıyq bir belke (predmetke) tiyisiliktı, -*buq'lık affiksı* ta' miktı, al -*dag'ı/-dey' affiksı* ornıq belgini bildiredi.

Solar etio. -dur'

belirli bir orne' a trivsliliktı bıldıredı. Msullar:

Mendocini, n'iken filek

Men o'larin' ko'zindol

then obtain no savings!

C's can often lead to less and

Olar nebuha o'zbekiston

Old English & Anglo-Saxon

Ein sündigster Knecht ein (L. T. usupov)

4. Qanqapıq tınıdegi teyn jasawın ko p ma nıñ -tu/-le atıqsı de geyde predmetin belgili bir sapaq'a, formag'a, tu rge iye bolıwın bildireti: *gu'le, tu'ynek-le, japtıraq-la, kaba-la, ku'stik-le, qozı-la* na'm i.b. Mısal:

Basos de 'ashtin' eu 'i qalmadı. Varım.

Ortmuzı İon kiviñ anar *cu' l'leñi* (I. Yusupov)

Ime'nda rin' shuo'lesi ximatis ko'vleinde

(an "Inner Woman" of a "washed one" *Hosonaka* (H. Yuenan))

Bunday feyillerdin semantikasi, tuykarnan, adam ha'm haywanlardin bulalawı, o'simliklerdin miywelep, pisip-jetisiwi menen baylanıwı, sonıqtan da qaraqalpıq tili boyınsha miynetinde ol o'sip-o'mıwı bildiriwshi affiks de qaratılın.

Solay etip, ha' zing'i qarag'apq' tilinde tartimluq ma'ni ha' r' qyhl affiksler meenen ha'm ha' r' qyhl mazmununda bildiriledi: konkret tartumda bildirishni amawsh -*am/-im, -m, -in/-in', -n', -r, -r, -su/-si* affiksleri tartumda toluq ha'm eki ta'repleme bildirredi, olar arg'ah tartimlanuq' in predmet ha'm onn' kimg'e, nege tyisilligin, beu, sam ang' ko'rsileti: abstrakt tartumda bildirishni -*ni/-ni', -ni'* affiksleri tartimlanuq' in predmetni ko'rsetydi, tek so'zdin' uykurman an'islig'an prodmetke tyisillikti bildirredi, so'z jasawsh -*di/-di, -iq/-ik, -ta/-te* affiksleri predmetn' tyisilligin bildirredi, biraq onn' kimg'e, nege tyisilligin an'lapaydi, -*dag' i/-degi* affiksleri ko'binесе ornig'a baylanish tyisillikti bildirredi, -*la/-le* affiksi de tartimlanuq' in predmetni ha' reket arg'ah bildirredi.

¹ Баскенов Н.А. Космический аэрозоль, т. II, 181-й стр.; Сопратан З.И. Аппликация осевшему космофизическому и метеорологическому аэрозолю М., 1966, 43-й стр.

¹ Колосов А.И. *Грибница съедобного убожского интаргунного леса*. М.-В., 1960, 247-бс.

[illegible]

Bul misallardagi ko'rsatilgan feyiller argali patshann' alin tarta, ha'r qaystann' sarpar, muraplardan' tillari, qizdin' ay shobag'i tu'sinledi.

Qarag'alpaq tilinde tartimlig ma'ninin' an'latilwinda al feyili o'zinn' tykarg'i ma'nisinde de, ko'mekshi feyillik xizmetinde de o'nimli qollaniladi. Ko'mekshi feyil sipatinda qollanilg'anda, ol tek iye bolwidi bildirledi de, al tykarg'i feyil o'zinn' leksikalig ma'nisine sa'ykes qalay iye bolg'anliq an'latadi: *basyp alw, jawlap alw, jen'ip alw, tartip alw, sarip alw, urlap alw, aldap alw* ha'm t.b. Misallar: Sol qalan' dushpan *basyp aldi* (O'. Aylanov). Shupa-shup tyip turg'an qanshan *julap aldi* (S. Xojaniyazov). Esenurat gospital'dan shig'ip, sonsha ko'p polk ha'm batai'onlardan' ishtinen o'zinn' jawnger doslarn' *tawp aldi* (T. Xalimurov). Sayatxannin' miynet su'yiwshilik isin o'zine *sin'ip aldi* (A. Begimov). Qolda bardi *tartip aldi* (Berdaq). Alako'z *basyp aldi* (T. Qayybergenov).

Sunday-aq qarag'alpaq tilindegi „basshlig etiw“, „bassh bolw“ feyilleri de semantikasi boyinsha bir na'isege iye bolwidi bildirledi. Misali: 1998-jildan' dekabrinda Amangeldi ja'ne usi xojaligqa *bacchi bolap keldi* („Erkin Qarag'alpaqstan“, 29.07.2000). Misaldagi feyil argali xojaligdin' basshisi tu'sinledi.

Qazaq tili boyinsha ayrtim izertlewlerde¹ posesivlik (tartimlig) qatnashi bildirletug'in feyiller qazaq tilinde joq delingen. Ha'zirgi qarag'alpaq tilinde de tartimlig qatnashi an'latug'in leksemalar ju'da az, sonliqtan qarag'alpaq tilinde tartimlig ma'ninin' leksikadagi ko'rinishi, yag'niy so'zdin' leksikalig ma'nisi argali tartimlig ma'ninin' an'latilw o'nimli qubilis emes.

2. Tartimnun' so'z dizbekleri argali bildirilw

Qarag'alpaq tilinde tartimlig ma'ni ha'r qiyli so'z dizbekleri argali da an'latiladi. Olar o'zlerinin' du'zilisi jag'inan ha'r qiyli bolip keledi:

1) iyelik sepligi + tartim affiksli so'z

So'z dizbeginin' birinshi komponenti iyelik sepligindagi so'z bolip, ekinshi komponenti konkret tartim affikslerin qabul etedi. Bul

¹ Аманжолдин С.К. Функционально-семантический анализ русского и казахского языков. Алма-Ата, 1989, 32-бет.

dizbekte sub'ekti, yag'niy iyelwshi I ha'm II bette birlik ha'm ko'plik sandag'i, iyelik sepligindagi betlew almasqlari, al III bette iyelik sepligindagi ol, olar betlew almasqlari yannasi qu'legen alig so'z boladi, al tartimlanwshi ob'ekti bildirilwshi so'zler tartim formisindagi qu'legen so'z boladi: *menin' dostim, senin' dostin', onun' dosti, bizin' dostimiz, sizin' dostin'iz, olardan' dosti, jayqunin' dosti, ekewinin' dosti* ha'm t.b. Solay etip, bunday dizbekte tartimlig ma'ni eki ta'repleme an'latiladi: iyelik sepligindagi almasiq yannasi basqa atawish ha'm tartimlang'an so'zdegi tartim affiksi¹.

Bunday dizbekler tyukologiyaliq a'debiyatlarda tartimnun' morfologiya-sintaksislik usul menen bildirilw dep ataladi.

Tartimnun' bul formasi, tykarnan, tartim affikslerin' ma'nilerin konkretelastirw ushin xizmet etedi. Ma'selen, bul dizbek argali iyelik etiwshi subiekti aniqqlanadi: *menin'* kitabim (basqanki emes), *qoyuln'* go'shi (basqanki emes). Misali: Quday *menin'* qizimdi a'kesiz jiasata bere me, est engin shig'ar endi (T. Qayybergenov). *Menin'* awillastarin, o'lim menen quwansharmun' seriklari – dep asqapay gu'p basladi, oturg'nlardan' ha'mnesin ko'z benen bir qatara sholdi (T. Qayybergenov). Demek, miynet *senin'* ustazn', adam o'z ustazn' jerge ja'inge tyigizbey qu'dirlew kerak (T. Qayybergenov). Hayal – *jigitin'* o'mirlik joldasi ha'm maqlanlug'in asqar tawr, asqar tawdan' basinda muz eriydi, etegin suw basyp ketedi (T. Qayybergenov). Qosbqar bolur qozun' man'laylari do'n' bolur, adam bolur *akamun'* etek-jen'i ken' bolur (maqul).

Ko'pshilik jag'daylarda bunday so'z dizbekleri ma'nisi boyinsha konkret tartim menen birley bolip keledi: *menin' awilim – awilim, senin' awiln' – awiln', bizin' awilimiz – awilimiz, sizin' awiln'iz – awiln'iz*. Misallar: En' jaqin *akamun'* menen ko'risemen (T. Qayybergenov). *Na'iyetun'* pullarin'iz bolsa, bu gimnen baslap bazardan da'n alin' (T. Qayybergenov). *Jomisin' izdin'* a'hamiyetisiz emeshligin' endi tu'singerisizdur (Sh. Seyrov). Bul misallardagi tartimlang'an alliglardan' aldama betlew almasqlarin qosip *menin' akamun', menin' na'iyetun', sizin' pullarin'iz, sizin' jomisin' izdin'* dep ayiw mu'mkin. Bul jag'dayda menshiklilik bir qansha ku'sheytilip, niqlap ko'rsatiledi.

¹ Джаргалин Н.К. Функционально-семантический анализ русского и казахского языков. Алма-Ата, 1989, 32-бет.

Bunday sa'ykeslik, a'dette, birluk ha'm ko'plik sanda I ha'm II betie mu'mkin boladi¹, sebebti so'yilevshi ha'm tin'lawshi betlew almasqlari menen, al ob'ekti konkret tartum affiksleri menen an'latladi. Misali, *menin' joldasim* degende bet ha'm san betlew almasig'i (*menin'*) ha'm tartum affiksi (-im) argali bildiriles, *joldasim* degende sol ma'ni tek tartum affiksi (-im) ja'rdemide an'latladi.

Tartumun² bul eki formasi ha'mme waqitta birin-bir almastira bermeydi. Bunday almasiw yamasa almaspaw ga'pini qurilsina, onin' stilistikaliq ta'repliche de baylanishi boladi. Misali: Barp diydarlaspaqshi edim, eki shalg'ayima asilip alg'an o'iesi *ata-amanli* qiymanim (T.Qayrbergenov) degan ga'piegi *ata-amanli* degan so'zda aldim *menin'* almasig'in qosip *menin' ata-amanli* dep aytig'a bolmaydi, sebebti ol so'z bul jerde atliq ha'm stil'lik qolaysizliq tuwg'izadi.

Konkret tartum formasi tartumliq so'z dizbegi formasi menen almastirig'a bolmaytug'in birneshe jag'daylardi ko'rsitwige boladi:

1) eger tartumliq an so'z ekinshi da'rejeli ag'za bolip, al iyessin bildirishi so'z baslawish bolisa, onin' so'z dizbegi menen almastirig'a bolmaydi. Misali: Men *Watanimni* su'yemen (bul jerde smenin' a so'zi talap etilmevdi, yag'niy menin' Watanimni su'yemen dep aytilmaydi). Bunday ga'plerde baslawish tu'sirilip te ayula bereydi: Sonliqan *mashtama* barnisha gaz berrp buring'idan da betier qatu aydadim (B.Aymuxamedova).

2) eger tartumliq an so'z onin' anqlaytug'in, sonin' iyessin bildirilug'in qospa konstruktisyanin' ag'zasi bolisa, og'an betlew almasig'in qosip aytig'a bolmaydi. Misali: *Awzi* qiyshu bolisa da, buydin' uli so'yilesin (naqil). *Awzi ku'ygen u'ilep* isbedi (naqil). Misallardag'i tartumliq an awzi so'zi betlew almasig'in talap etmeydi. 3) eger tartumliq an so'z baslawish bolip, al onin' iyessi shig'is sepligindegi yamasa „ushin“ tirkevishi menen qollanlig'an toqlawish bolisa, betlew almasig'i talap etilmevdi. Misali:

Waqtim o'ti qayg'i menen

Jaxim aytimay ko'zimni (Berdaq).

4) eger tartumliq an so'z leksikalasqan so'z dizbegi quramida kelise, og'an betlew almasig'in qosip aytig'a bolmaydi. Misali: An qarag'lapqat bolip *ju'zi qara* (O'iesh).

¹ Ахунбаева С. Көпестартаи аярофеларга, 6-бет.

² Ташуабаева Т. Көпестартаи урматлауларга а. композитиан урматлауларга кылат. АКЛ. Астана, 1999, 74-бет.

5) eger sub'ekti bildirishi so'z basqa jay so'z dizbeginde de sub'ekti bolip kelise: Sogutun' tilegeni — eki ko'zi (naqil). Misaldag'i „*sogutun'*“ so'zi „*sogutun' tilegeni*“ dizbeginde de, „*eki ko'zi*“ dizbeginde de sub'ekti bildiride.

Tartumliq an so'zda sub'ekti bildirilug'in anqlawishsiz qollanlari konstruktisyanin' qurilsina ha'm ma'nilik o'zgesheliklerine baylanishi boladi.

Tyukologiyaliq a'debiyatlarda birinshi komponenti iyelik sepligindegi betlew almasqlarinn bolg'an so'z dizbegin (*menin' bolam, senin' bolam, onin' bolam*) tartumun' morfologiya-sintaksislik usul menen bildiriliwi dep, al *qalanin' ko'shesi, awul aklamari* tipindegi konstruktisyalardi „*izafet*“ dep qaraydi. Biraq bunday dizbekein' komponentleri arasindag'i baylanistin' tu'rin anqlawish ilimpazlar arasinda pikir birdey emes. Bul baylanisti bir qatar tyukologlar (P.M.Melorskiy, N.P.Direnkova, A.N.Kononov ha'm t.b.) basqartw dep qaraydi, olardin' pikirinshe: ekinshi komponentegi tartum affiksli so'z birinshi komponentin' iyelik sepliginde kelwini talap etedi, ol tartumliq an so'zge bag'inn q' baylanista bolip, onin' anqlawishi xizmetin atqaradi. Basqa tyukologlar (L.A.Batmanov, A.A.Kokiyanova ha'm t.b.) bul baylanisti kelisw dep esaplaydi.

Haqiqatinda da, tartumli so'z dizbegindegi so'zler I ha'm II betlerde o'zara betie ha'm sanda kelisip baylanisadi: *menin' da'pietm, senin' da'pietm, bizin' da'pietm, stin' da'pietm* iz ha'm t.b. Geypna izertlewshiler (E.I.Ubrayova, M.Balakev) onin' baylanistin' ayrgusha tu'n dep qaraydi. Al, N.A.Baskakov, F.G.Iskakov, T.Tachmuradov bul baylanista keliswidin' de, basqartwidin' da elementleri bar dep esaplaydi. Haqiqatinda da, *oyneushun' kitabi* degan tartumli so'z dizbegindegi so'zler betie (III betie) baylanisip tur, sonliqan baylanis bul jag'inn keliswige jagun, sonin' menen birge onda basqartwidin' da elementleri bar tartumliq an so'z onin' subiektinin', iyessinin' iyelik sepliginde turwini talap etedi.

Tartumli so'z dizbeginde subiekti I ha'm II bet, sonday-aq, III bet betlew almasqlari bolg'anda, olar ha'mme waqitta iyelik sepliginde turadi: *menin' u'yim, senin' u'yim, onin' u'yim*.

¹ Ташуабаева Т. Көпестартаи урматлауларга а. композитиан урматлауларга кылат. АКЛ. Астана, 1999, 74-бет.

Bunday dizbehtin¹ III betinde iyelewshi sub'ekti berlew almasig'iman da, atliqlardan da, substantivlesken basqa so'z shuqlarman da bolip kele beredi. Olar atliqlan bolip kelgende eki tu'rti formada ushrasadi: *ma'kemenin' baslig'i* ha'm *ma'keme baslig'i*².

Qarag'apq uhi boymsla miynelerde (ilimiy jumslarda, mektep sabag'qlarında) bunday dizbehtlerdegi birinshi komponentlerdin' eki formasi da iyelik sepligi (birinshisi – ashiq, ekinshisi – jasirtn) dep qaralip kiyat. Al ha'zirgi waqittag'i tyurkologiyaliq a'debiyatlardan³ ko'pshiliginde birinshi forma – iyelik sepligi (ko'rsetkishi bar), al ekinshisi – ataw sepligindegi ko'rsetkishi joq) so'z dep tasniyqlaydi. Ko'rsetilgen tartimni so'z dizbeginin' birinshi komponentin (*ma'keme baslig'i*) iyelik sepligi dewshiler onn' semantikasın esapqa alg'an, sebebi onn' ma'nisi iyelik sepliginin' ma'nisi menen birdey (*ma'keme baslig'i* – *ma'kemenin' baslig'i*); al on ataw sepligi dewshiler so'zaln' tek formasi esapqa alg'an, onda hesh qanday ko'rsetkish, forma joq. Bul tartimni ma'celege otmasan biz usig'an baylanisli akademik V.A.Gordlevskiydin' 1928-jili ayrtan pikirni keltimekshimiz: „Atawshin' belgisiz sepligi yamasa anig'uraq ayrtanda, affiksiz formasi ataw, iyelik ha'm tabis sepliklerinin' ma'nilerine iye bolwi mu'mkin“⁴. Ilmapaz affiksiz qollanlg'an atawshin' belgisiz seplik dep atalg'an, biraq bul seplik ataw, iyelik ha'm tabis sepliklerinin' ornında qollaniladi dep ko'rsetken. Ush pikirge su'yene oturip, biz de bul jumsmızda tartimni so'z dizbegi komponentlerinin' formasın anqlawda *ma'keme baslig'i* aytanliq dizbehtegi birinshi komponentti shu'rtli tu'rde ataw sepligi dep qaraymiz.

Tartimni so'z dizbeginin' III beti (birinshi komponent iyelik sepligindegi almasiq ha'm atawsh yamasa iyelik ha'm ataw sepligindegi atawshlar) tyurkologiyaliq a'debiyatlarda izafet dep ataladi ha'm so'z dizbegindegi so'zlerdin' baylanisnin' aytqasha tu'rti ataladi: *onn' inteli, awildin' xalqi, adaminin' dawisi, dostimnin' dep qaraladi; onn' inteli, awildin' xalqi, adaminin' dawisi, dostimnin' u'yi* ha'm t.b. Misallar: *Hoyaldin' apqi eki ko'zinde boladi* (T.Qayirbergenov). *Adaminin' kewli – shoshqanin' gu'rkesi* (T.Qayirbergenov). *Ha'r kim atamin' balasi emes, adaminin' balasi bolwi shu'rt* (T.Qayirbergenov).

Tu'rkiy tillerinde izafetin⁵ u'sh tu'rti belgili. Onn' izafet I tu'rinde (*bala kiyim*) tartimniq ma'ni onsha sezilmeydi, al izafet II (*bala kiyim*) ha'm izafet III (*balamin' kiyim*) tu'rlerinde tartim, tiyisliklik bir qansha aniq bildiriledi.

Izertlewshiler izafet II ha'm izafet III arasında geypara aymashilqlardin' bar ekenligin ko'rsetedi. Izafeti arawli izertlegen S.S.Mayzeldin' tasniyqlawı boymsla, iyelik sepligi formasi menen qollanlg'an III bet tartim affiksi tartimnin' ha'r qiyli sipatın ha'm da'rejesin (predmetnin' predmetke tiyisligi, predmetnin' belgisi, predmetnin' islenen material, pu'tinin' bo'legi, ha'reketin' ha'reket sub'ekline tiyisligi, hal-jag'daydn' onn' du'zgen predmetke yamasa beke tiyisligi ha'm t.b.) an'latadi, al ataw sepligi formasi menen qollanlg'an tartim affiksi argali, tiykarman, ha'r qiyli qatnaslar (bir predmetnin' ulwmalıq qatnası, bo'leklin' pu'tinge qatnası, sebepkce, da'rejge yamasa materiallıq tiykarğa qatnas, orn, waqt ha'm t.b. baylanisli qatnas) bildiriledi.

S.N.Ivanov iyelik sepligindegi atawshlar menen qollanlg'an III bet tartim affiksi I ha'm II betlerdin' affikslerine qarşı qoyılıp, bir predmetnin' ekinshi predmetke qatnasınin' grammatikalıq formasi boladi, al ataw sepligindegi atawshlar menen qollanlg'an III bet tartim affiksi tartim ma'nisin emes, al predmetlik qatnası an'latadi dep ko'rsetedi.⁶

R.M.Biryukovich tartim kategoriyasınin' ma'nisin predmetnin' (betin', obyektin') jasaw sferasına kiritwi yamasa kirmewi menen baylanisitradi. Onn' pikirinshe, tartim affikslen, bir jag'iman, so'yewshi – tin'lawshınin', yag'anıy kommunikatsiyag'a qatnaswshlardin' sferasına kiritwi belgisine qaray, ekinshi jag'iman, kommunikatsiyag'a qatnaspuytug'in betin' (predmetnin') sferasına kiritwi belgisine qaray ajratiladi. Kommunikatsiyag'a qatnaswshlardin' sferasına kirgenlerdin' ha'mmeci I ha'm II betlerde turadi, al og'an kirmegenlerdin' barlig'i III bette turadi, sonliqlan da III bette tartim formalarınin' menshiklew ma'nisi bir qansha pa'seyedi.⁷

Solay etip, ko'plegen izertlewshilerdin' tasniyqlawı boymsla, tartimnin' III betinde I ha'm II betlerge salısturg'anda menshiklik,

¹ Майзель С.С. Изфет в тюркском языке. М.-Л., 1957, 25-43-бет.

² Иванова С.Н. К истолкованию категории прилагательных. – Советская грамматика, 1977, № 1, 35-бет.

³ Бирюков Р.М. К семантическому обоснованию категории прилагательности в тюркских языках. – Вопросы языкознания, 1980, №3, 97-98-беттер.

⁴ Гордлевский В.А. Грамматика тюркского языка. – В.А.Гордлевский. Избранные сочинения, том II. Язык и антропология. М., 1961, 55-бет.

tartimlig ma'ni aniq bildirilmey, ko'pincha, qatnashig ma'niler an'latiladi. Salastur: *menin' bolam, senin' bolam* ha'm *adam bolasi*. Misali: Quvanshi penen ayag'imni aman-saman basip *bolam* jating'an jerge kelsem, orunda joq (B.Aymuxamedova). *Senin' mashinani o' mine almag'an* ushni jolam bolmas dep oyiladi ma - qulasi, izine qayti (B.Aymuxamedova). Misallardagi 'ga'plede (*bolam, senin' mashinani*) menshiklik, tartim aniq bildirilgan.

Ayrim fyukologlar izafet III formasida kelgen so'z dizbekleridegi iyelewshi birinshi komponentin' iyelek ha'm ataw sepliklerinde qollanilwin atliqlardagi' amqilug ha'm amqsizliq ko'atogoryasi menen baylanistradi¹. Misali: *awil adamlari* degende ataw sepligidegi awil so'zi amqsizliqta, ulwma awilg'a tiyislikti bildiradi, al *awildin' adamlari* degende iyelek sepligidegi awildin' so'zi so'ylewshi menen tinlawshig'a belgiti awildin bildiradi. Iyelek sepligidegi atliqlardin' usunday qollanilw o'zgesheligi qarapaspq ulindigi atliqlardin' amqilug ha'm amqsizliq² bolip ko'liniwinin' bir belgisi bolip xizmet etedi.

Birag iyelek sepligi bariq waqitta usunday xizmette qollanila bermeydi, geyde, kersinshe, iyelek sepligi formasi aniq emes predmetti de bildirwi mu'inkin³; *xalqin' kewli* ha'm l.b. Misali: G'ayratin'a, ku'shin'e

Xalqin' kewli toladu (S.Nurimbetov).

Solay etip, tartiml so'z dizbekleridegi birinshi komponentin' iyelek sepligi formasida kelwi yamasa ataw sepligi formasida turwi atliqlardagi' amqilug ha'm amqsizliq ayirw ushni xizmet etedi, biraq olardin' tiykarg'i ko'rsatkishi belatilmaydi. Sonliqtan da bir qatar izirlewshiler tartiml so'z dizbekleridegi birinshi komponentin' iyelek yamasa ataw sepligi formasida qollanilwi atliqlardagi' amqilug ha'm amqsizliqqa hepb qatnashi emes dep qaraydi⁴. Bunday so'z dizbeklerinde birinshi komponentin' iyelek sepligi affiksini qabulaw-qabulanaw so'z dizbeginin' an'latilug'in ma'nisine (*Berdag ko'shesi* - Berdaqin' atim qoyilug'an ko'she).

¹ Давриден И.К. Грамматика казахского языка. М.-Л., 1948. 218-бет; Коштан А.И. Грамматика казахского языка. Алматы: Издательство «Ан», 1990. 97-98-беттер.

² Давриден И.К. Казахский язык. Алматы: Издательство «Ан», 1990. 97-98-беттер.

³ Коштан А.И. Грамматика казахского языка. Алматы: Издательство «Ан», 1990. 97-98-беттер.

⁴ Давриден И.К. Казахский язык. Алматы: Издательство «Ан», 1990. 97-98-беттер.

Berdag'in' ko'shesi - Berdaqin' turatug'in ko'shesi), birinshi komponentin' qanday so'z shagabman bolwma (*menin' atim, jamanin' kesiri, to'rtin' yurtini* degende belaw almasig'i ha'm substantivlesken basqa so'zler tek iyelek sepligi formasida qollaniladi), logikalig pa'ike (*o'z u'yini - o'zimin' u'yini*), komponentardin' bir-birine jaqin yamasa qashiq jaylaswma (*o'z balasi - o'zini* ha'mmashin artiq ko'rtelug'in *balasi*) baylanishi bolip keladi¹.

Tartiml so'z dizbeklerinde menshiklik tek yuridikaliq ma'nide tu'sirilip qoyilmastan, bir predmettin' basqa predmet penen organikaliq baylanisna tiykarliq ha'm tiyisli logikalig qatnashlarda bildiriladi².

Bunday qatnashlar ulwma to'rt toparg'a bo'liwge boladi:

1) bariq u'sh bettegi tartim affiksleri argali bet ha'm predmet arasindagi' qatnash bildiriladi:

a) **real tartim**: amqilawshu predmet amqilawshi belke tiyisli boladi: *menin' da' p'erin, senin' da' p'erin*, *senin' u'yini, onin' kitabi*. Misali: *Janin' menin' pu'tin* emes, *janin' menin' jurali* (B.Genjemuratov). Ernazar qapallasp barip *onin' atin* jilawlati (T.Qayipbergenov).

Senin' shapqolug'in, *senin' qurug'in*,
Men senin, *sen menin* «ko'zimni quraw»

(B.Genjemuratov).

Ha'm *menin'* muqaddes *aspanimn'*
ta'biyatimn'
israpil dawilinda
sel-sel jawimda
Uyqudan oyawar, jasil japraqlar" (B.Genjemuratov).

b) **keri tartim**: amqilawshu bet amqilawshu predmetke tiyisli boladi: *menin' sharbog'im, senin' awilim*. Misali:

Menin' zabram - kewlim qumlag'i
Quwutlip baratir misli quwimash (B.Genjemuratov).
G'osh *jigitin'* ma'det bolisa *elati* (Berdag).

Senin' joq bolis Watanin'
Qaraqalpdaqstan ma'kanin' (S.Niyetullayev).

v) adamlar ha'm predmetler arasindagi' ta'biyg'iy baylanishi ha'm ko'rimshi bildiriladi: *menin' qolim, senin' elin', onin' a'mmim*.

¹ Давриден И.К. Казахский язык. Алматы: Издательство «Ан», 1990. 97-98-беттер.

Misali: *Onun' ko'zleri Zarliqqa tu'sti* (T.Qayybergenov). *Bawritin mening' pu'lin emes* (B.Genjenmatov).

Ya misali: Ne degen g'a'letiy oyin:

Bul mu'likleri soqqan *adamin' goli* (L.Yusupov).

2) predmetlik – betlik qatnas III betin' -*4, -4, -su/-si* tartim affiksleri argali bildirildi: *mektept direktori, paxtarlar juyunin' oqsogali, rayon ha'kimi*. Misali: Bul *u'yelin' kaxshu' men* (T.Qayybergenov). Ondag'i baslama menen ko'ship barg'an *sem'yo ag'zalarin'* su'wretine uzag' tighilp oturdi (B.Aymuxammedova). En' bolmasa, *uwil' ag'asi* bolip o'li jayg'astirw'ga bar (T.Qayybergenov).

3) predmet ha'm predmetlik qatnas III betin' affiksleri argali an'latiladi: *mekteptin' saati, gol' saati*. Misali: Quyashla jarqrag'an *dalaga' u'li* – du'n'yadag'i biyg'a rez'ashq gu'li, om u'zip aliw'ga ko'z qiyimaydi (T.Qayybergenov).

4) bet ha'm betlik qatnas barliq u'sh bettegi tartim affiksleri argali iske asadi. Bul ko'binase tuwriqlanliq ha'm jaqinliq qatnaslarda ko'rinedi: (*menin' apam, senin' apam, senin' dayin, onun' inisi*. Misali: Qaratlawdi izetlep atirg'an oris alim Grushin *bitin' ata-bobalarimuz* jo'ninde jaqsi bileli (T.Qayybergenov). *Senin' aman'* basqa jerde, *menin' a'ken* basqa jerde tuwrip o'sken joq pa? (B.Aymuxammedova).

Iyelik sepligindegi so'z + tartim affiksi so'zlerin' dizbeginen payda bolg'an so'z dizbegi, tiykarnan, aniqlawishliq so'z dizbegi bolip esaplanadi ha'm ha'r qiyli ma'nilerde qolaniadi:

1) bir predmetin' ekinshi bir predmetke, betke tiyisliiligi an'latiladi: *u'yelin' to'beti, tog'aydin' ishi, klotiptin' beti, Azatnin' kitabi* ha'm t.b. Misallar: *Onun' oylag'an du'nyag'a endi keletug'in Junaga'idin' na'restisi!* (T.Qayybergenov). Xat shuqnaq *da'jierdin' betine* laplamay siyali, yag'niy pastali zirlamay ruchka menen jazilip (Sh.Seytov). *Mashinamin' kabinasidan* eki jigit sirtqa shiqti (K.Sultanov).

Keldi na'restige juwrip alip,

Balamun' ju' regin suwrip alip (L.Yusupov).

Bunda iyelik sepligindegi predmet – logikalig subiekt, tartim affiksi so'z – onun' menshikligindegi obiekt. Tartim affiksinin' ma'nisi iyelik sepligindegi so'z benen tartim affiksi so'zdin' qatnashmasina qaray aniqlanadi.

2) tartim affiksi so'z iyelik sepligindegi so'z benen tuwriqlanliq qatnaslarda bildirildi: *foraminun' qarindasi, a'yaminun' ku'yewi, Asgardin' qizi*. Misali: *Gu'linxaminun' amasi* o'kir ko'zlerin bir jerge qadadi da teren' oyg'a shu'indi (S.Bahadrowa). *Ayparskaminun' a'kesi* ilimler akademiyasinda professor, amasi institutta oqitwshi eken (M.Nizanov). Ergan *Nazlamin' tuwriqlan ag'asi* (K.Sultanov). Ja'miyla qay jaqqa ju'ise de, *senin' idiradi kelimin'* (K.Sultanov).

3) tartim affiksi jalg'ang'an so'z iyelik sepligindegi predmetin' bir bo'legin bildiradi. Misali: *Sho'jotin' basu' jeti bolmasa*, qiyimdamaydi (maqil). *Tayiko'idin' ulanlarin* suw aldi (O'tesh). Muna *ten'iz muzi* eldi quradi (O'tesh). *Mechitinin' poygasi* ag'aran'lap, pa'sketlek qapri jay barliq quran'g'itliq ishtine jutip g'ulig'ulali tu's alip u'n'ireyip ko'rindi (Sh.Seytov). *Adaminun' o'ineshin* qitip o'tip, ishegin'niin' qay jerlerine barip jekkenin bilip o'turadi eksen (Sh.Seytov). *U'yelin' ishi* tiyaji, sapirliq suw sebilgen, taza to'sekler saling'an (X.Seytov).

4) birinshi komponenti atliq, al ekinshisi kelbetlik yamasa sanliq bolip kelgende tartim so'z dizbegi belginn' predmetke tiyisliiligin bildiradi yamasa omi belgili bir topardan ajratilip ko'rsetedi: *balalarin' kishkenteyi, oqushilarin' aldin' g'isi, qonularin' ekewi* ha'm t.b. Misali: *Qarlig'ashnin' birewi* jay to'besinde, tallar arasinda, bolmasa ulirwma u'y aynalasinda joq edi (A'.Atjanov). *Qezlarinin' birewi* besinshide, birewi u'shinshide, ul baltasi ele kishkene (M.Nizanov).

Bunday ma'ni birinshi komponenti shug'is sepligindegi kelgen so'z dizbegi argali da bildiriliwi mu'mkin, biraq bul waqitta so'z dizbeginn' strukturasi o'zgeredi: ol attributivlik emes, al relyativlik so'z dizbegine aylanadi: *oqushilarin' birewi* – *oqushilaridan birewi*. Ekinshi komponent bul jag'dayda birde tartim affiksin qabillaydi, geyde qabillamaydi. Soday-aq, bul so'z dizbekleri arasinda ma'nilik ha'm stitistikaliq o'zgesheklilik de boladi, sonliqan da olar ha'mine waqitta birin biri almastira bermeydi. Salastirni: *shet ellardin' xabarlati* – *shet ellerden xabarlati*, *dostlardin' sa'lemi* – *dostlardan sa'lemi*, *a'skerdin' xati* – *a'skerden xat* ha'm t.b.

5) tartimli so'z dizbeklerinde aniqlawishninn' aniqlawishliq bolg'an qatnashi, arttirw da'rejesi bildirildi: *jigitin' jigit, batardun' batiri* ha'm t.b. Misali: Bertdag' edi *shayirlardin' donasi* (O'tesh). En'

ullun 'ullar' - xalq (S.Bahadurova). *Ko'kin* 'ko'gi urad, qizilni' qizil jug'ar (Sh.Seytov).

6) so'z dizbegini' ekinshi komponenti feyl formalaridan bo'lg'anda ha'rikatni' belgisi bir betke yamasa predmetke tiyishligi bildiriladi: *bezmatshun* 'so'ylov', *jiwandin* 'qirni, samadn' esni' ha'm lb. Misali:

Adami'g'a „jit“ dep iyke ten'geren.

Qaysi ovi'din' alig'ani („Qaraqalpug folklori“)

Bedew atin 'jorg'alag'ani - ayip, tuzi iyiti' u'rgeni - ayip (naql). *Sho'jlerdin* 'de qar jag'annan keyin u'yilgeni bep-belgisi bolip tur (X.Seytov). *Balanin* 'bul ku'ngi ere turwi ku'ndegiden pu'kiley basqa maqsette edi (K.Aliabergenov). *Awildag'i adamlardin* 'oyatug'ini eren' sa'wirdin' samali esedi, sa'wirdin' samali bol'gan son' muzdin' ha'rin qoymay aladi desedi (A.Beginov).

7) ko'mekshi atawishlar ha'mme waqitta iyelik sepligidegi so'zden keyin turtinlari qollaniladi: *eskitin* 'aldi, joydin' ishi, *klidun* 'qasi ha'm lb. Misali: *Mereketin* 'aldin bo'lip otirdi (O'tesh). *Qizlaridin* 'ishinde g'umshali gu'idey (O'tesh).

Eskitin 'aldi ko'k arba.

Jan'bir jiwisa on'ar ma? („Qaraqalpug folklori“).

8) Ekinshi komponenti ra'wishen bo'lg'anda, waqitliq, ornoliq ma'ni bildiradi. Misali: *Jaqsi niyetin* 'ere-keshi joq, - dedi. *Qo'dir lampamay* (O.A'bduraxmanov). *Ma'kun - f'arwida'ysunin* 'ayug'i (T.Qayybergenov). *Tan' atardin* 'aldinda qayiq muw qurag'ay qamustin' arasina keldi de toqtadi (A.Beginov). *Jiyeninin* 'qolinda ju'rip u'yirgeni jaqsi (K.Aliabergenov).

Izafetlik so'z dizbeginidegi iyelawshini bildirishi iyelik sepligidegi so'z tu'sirilip aytilg'anda turtinlanishi so'zdin iyelawshini konkret bolmaydi. Misali: *Anazi xojahig'm buzday ketkende ne ushin keti?* (T.Qayybergenov). *Ju'regi* du'rsildep qanasina siymaydi (T.Qayybergenov).

Solay e'tip, tartimli so'z dizbeklerinde birinshi bette predmetin' so'ylewshige, ekinshi bette onan' turlawshig'a tiyishligi bildiriladi. Al u'shinshi bettin' -u/-i, -si/-si affiksi predmetin' so'ylewshi menen turlawshidan basqa betke yamasa predmetke tiyishligin bildiradi. So'mni' menen birge u'shinshi bettin' tartim affiksidenen du'zilgen so'z dizbeklerinde tartimni' basqa da ha'r qayli qanasilar bildiriladi.

Ma'selen:

a) predmetin' predmetke qatnashi: *ogweshunin* 'kitabi, da'r'yemin' jag'ari, bulalar bag'ishari. Misali: *Balan* da bulalar bag'ishunin berdin, bolmasa bolmadi (Q.Jumaniyazov). Tap usi tusta birwi bar, na'wba ha'r kelip, muzdin' qahrg'ari so'tilip, sen' jilawdan izinshe shurasin jag'ip qaypasa bolmaydi (Sh.Seytov). Al lamiyl ag'u bolsa shurhasa da, quwasa da, qynalsa da harip oylamay qiyal su'retug'ini „qu'diretti“ da'r'ya jag'asina kelip den aladi (G.Escemuratova).

b) predmetin' ishtengen materialin bildiradi: *awdin* 'jibi, malagaydin' terini, gerboshin' ulari. Misali: *Malagaydin* 'go'ne terinidegi quyqa menen tushug'i shu'berak ja'p-jumun ko'n'irishen iyis shug'arp jump'atti (Sh.Seytov).

v) maqsadlik qatnashi bildiradi: *ju'wret* da'jietri, *ogw' kitabi*. Misali: Paxta atun analap ju'rip ko'p oylardi oylap ju'rdi. Bulardin' ba'rin goyini da'jietrine jazdi (Q.Jumaniyazov).

g) seboptik qatnashi an'latadi: *urw mayibi, biliminin* 'ku'zhi ha'm lb. Misali: *Ashiqin* 'azabin ko'rdiler elim (Berdaq). A'kesi bolisa Wazdaring uratin' mayibi (H.Jumabev).

Bunday so'z dizbekleri, ayup o'tekimizdey, turkay tillerinde izafetlik so'z dizbekleri yamasa izafet dep atiladi.

Qaraqalpug tilinde izafetlik so'z dizbeklerinin komponentlari arasinda basqa so'zler kelip, ol ken'eytilgen formada da qollanila beradi. Bunday dizbekler eki tur'ti boladi:

1) iyelawshi ha'm iyelenishi predmet arasinda turtinlanig'an so'zdi amqilayug'm basqa da so'zler qollaniladi. Bul jag'dayda iyelawshi subiekti bildirishi so'z iyelik sepligide qollaniladi: *Azatun* 'keshe armiyadan kelgen inisi, bizin' birinshi klassin oytugan muz'g'illimimiz, awildin' keshi waqitlag'i ko'rinish ha'm lb. Misali:

Shen' gelge qong'an ju'llu'ldin'.

Shunshiq qurtum so'ri bolmas (Berdaq).

2) iyelawshi so'zlar bir neshbe bolip, ular biri-birin amqilap o'z ara izafetlik haylamisa keldi ha'm olardin' iyelik sepligidegi so'zlar

¹ Madaida C.C. *Bozlar* va *Tuplalar* kitabi. M.-JL, 1957, 25-41-betlar. *Bozlar*ni A.K. Tuplalar tipografiyasida chop etgan. A.K. Tuplalar, M.-JL, 1955. *Tuplalar*ni H.T. Tuplalar tipografiyasida chop etgan. *Bozlar* - *Bozlar*ni tipografiyasida chop etgan. 1970, №2. *Bozlar*ni M. Osmatova tipografiyasida chop etgan. *Bozlar*ni A.K. Tuplalar tipografiyasida chop etgan. 1957. *Tuplalar*ni T. Kariyeva tipografiyasida chop etgan. *Tuplalar*ni A.K. Tuplalar tipografiyasida chop etgan. 1959. *Bozlar*ni C. Kariyeva tipografiyasida chop etgan. A.K. Tuplalar, 1964.

qatar turp diziliship qollaniladi. Misali: *Pedinstitutun* 'filologiya fakultetinin' *beinsohi kursinin* 'studentinin' kurs jumisi. Bunday "iyelik sepligi dizbeqi" aytilwda stilistikaliq jaqtan qolaysizliqqa ahq keledi, sonliqan da olinda' ayrimlari eger ulwma ma'nige muqasam keltirmese affiksiz de qollanilwi mu'mkin: *pedinstitutun* 'filologiya fakultetinin' *beinsohi kurs studentinin* 'kurs jumisi'.

Ha'zirgi qaraghpasq ulinde izalet II tu'rindegi so'z dizbeklerinin ayrimlari leksikallasip turuqli so'z dizbeklerine yamasa qospa so'zlerge o'tip qollaniladi ha'm bir tu'simiki an'ladadi: *awul xojalig'i*, so'z *basi*, *til bilimi*, *qol o'neri*, *a'skerbasi*, *mun'basi*, *ju'zbasi*, *ot'basi*, *otag'asi*, *Xojeli*, *Qas' jali* ha'm lb. Misallar: Ashwli *a'skerbasi* Aydosun' keypi-ka'naqun, ayaq basiwim ko'tip, muyg'man sa'l janydi, biraq so'ylemedi (T.Qayybergenov). *El ag'asi* jaman bolsa, elin jolawshi shabadi degen usi, - dep sursildi qizi, bende bolg'anlardin biri (T.Qayybergenov). Ko'rgen elinin' uzag'i *Xojeli* (G.Esenuratova).

Otağ'ası! – dep key qızlar

Ko'ngin yerde sayladı (X. Seytov)

Quraylpad tilidagi predikativlik modelidagi qospa soʻz dizbekleri juy qoʻllaniladi. Olardn birinshi komponenti, koʻpinase III dizbekleri juy qoʻllaniladi. Olardn birinshi komponenti, koʻpinase III dizbekleri juy qoʻllaniladi. Olardn birinshi komponenti, koʻpinase III dizbekleri juy qoʻllaniladi.

Ko'ristilgen so'z dizbekleri ma'nisi boyinsha birishm komponenti qurama kelbetliklerden birlig'an anglawishig so'z dizbekleri menen sinonim bolip keledi. Salasturm: *da' t'wezasi ko'k'u y'y' - ko'k da' t'wezasi u'y, n'asi quraz qiz - quraz qasli qiz, zu'ra'a'ti mol ataz - mol zu'ra'a'ti ataz ha'm t'h* Misali:

Aqili ka'mil, ilimi zor.

Bilimli el bolmayı xor (Berdaq)

Bunday dizbeklerdin¹ bira²zini³ da sh⁴opki komponentleri ha⁵ ziri⁶g i⁷lde turaqlasip ta qollanladi: *baxti qara* (adam), *ju'zi qara* (kisti), *ko'zi ashug* (adam), *pey'li tar* (adam) ha'm t.b. Misali: Minaw *ju'zi qara* juwqildap ne qilip ju'z⁸i?⁹ (A.Begimov).

¹ Бодяков А. Космический транспорт. М.: Наука, 1970, 49-60.

² Матвеева А. Сложные составы прикладной моды в современном учебном курсе АХД. Тамбов, 1963, 1-й сд.

Jer layang'an menin'dey,
Bath qara barmeken ... ("Qaradag folklor")

2) Betlew almasig'i + tartimlanbag'an so'z

Tartum ma'nisi ko'plik san iyelik sepligindagi I ha'm II beti betlew almasqlarinn² yannasa o'zlik almasqlarinn² tartum affikslerin qabul e'qegen so'zler menen dizbekesiw² arqali bildiriledi. Bunday dizbeketegi tartimluq ma'ni birinshi komponentinn² (almasqun²) sermatikasnan an'latiladi. Tartumnn² bul tu'ri tek I betetegi so'ylewshige yannasa II betetegi tin'lawshig'a tiyishtiki bildiriledi, al III bette bunday forma qollanilmaydi: *bizin' awul, sizin' awul, o'zimizdin' ko'she*. Bunday dizbeklerdi tartumnn² iyelik sepligindagi toluq formasiinn² qisqarg'an tu'ri dep qaraw kerak. Biraq bul so'z dizbeginn² bir o'zgeshteligi bar: onda iyetlewshini bildirerug'in betlew almasqlarinn² ko'plik saneti turug'an menen ma'nisi jag'nan ol birlitki de bildiriledi. Misali: *bizin' awul – bizin' awulmiz, sizin' bola – sizin' bolamiz*.

Turkologiyaliq a'dbiyatlarda bul so'z dizbekleri tartimim bidditliwim' sintaksistik ushi dep qaraladi. Tartimluq ma'nidegi bunday so'z dizbekleri, ko'binese awzeki so'yew tilinde ha'm ko'ken a'dbiyatta - poetikalig shig'atmlarda (qosqlarda ha'm t.b.) ko'biyek qolantiladi. Misali: *Bizin' zaman* maqulawdan jol muayaday jelp keken (*J. Aymurzaev*). *Bizin' bala-shig'a* muna bir da'rim taba almadi, - dedi bir izmiraz qag'azdi ko'rtip (K. Ma'mbetov).

Bunday dizbeklerdegi iyelewshi birinshi predmettin jekke britik yamasa ko'plik ulwumliq ekenligi kontekstten anulanadi: *bizin' balal (menin' balam), sizin' u'y (sizin' u'yin')*, *bizin' awul, sizin' mektep*, *Iyelewshinin' ko'plik ma'nide ekenligi* ekinshi komponentke ko'plik affiksialu'ne anda amud an'lanadi: *bizin' og'ayviler, sizin' balalar*.

Tu'rkmén tilinde de usı tipegi so'z dizbegindegi birinshi komponent awızski so'ylew tilinde ataw sepligi formasında, yag'ni iyelik sepligi affiksi tu'sirliip te qollanılach, biraq tartımlıq ma'ni sol almısaıq argalı buldırılmeı: *bız o'ba* (bizin' awıl). Qaraqalpaq tilinde bunday formalar ushıraspaıdı.

¹ Тавыштане Т. Критерийи ыгуулануонуту ы сипектештеш тыпкыштан матт. АЛТ. Астана, 1999, 6-бет.

Sunday-aq bol dizbeklerdegi iyelewshinin' birtik yamasa ko'plik ma'ni an'latuvi so'z dizbeginin' komponentleri arasindagi ma'nilik qatnashlari a da baylanish boladi. Misali, „Bizin' bola buyl birinshi klassga baradi“ degan gapte iyelewshi ko'plik sandagi almashq formasında turg'an menen so'z dizbeginin' ma'nisinen balaning' tek so'ylewshige tiyishi ekenligin an'lawga boladi.

Al to'indegi misallarda iyelewshinin' ko'plik sanda ekenligi bildirildi: *Bizin' awilga seni Jumaqul jiberdi me?* – dedi Orinbay (T.Qayybergenov), *Bizin' ko'sheke Qorqay degan bala bar edi* (I.Qurbanbayev).

Bul gaplerdegi iyelewshinin' ko'p ekenligi tartimlang'an so'zning ma'nisinen-aq belgisi boladi, sebebi *bizin' awil, bizin' ko'she* degende awil, ko'she tek bir adaming' a tiyishi bolmaydi.

3) „Bar“, „joq“ so'zleri argah du'zilgen so'z dizbekleri

Qaraqalpaq tilinde „ulwma bar yaki joq ma'nisin an'latip, gapte aniqawishliq ha'm predikativlik xizmette qollaniladig'an“ i „bar“ ha'm „joq“ so'zleri de aniqawishliq so'z dizbekleri quramında kelip tartim ma'nisin an'latadi: *aqiti bar adam, bir ayog'i joq kisi* ha'm ib. Misali: *Bir ko'zini anaw ku'ngi atan' soqur shug'ar dep shamaladim* (K.Allanbergenov). Minaday bir ko'zi joq adam ba? – dedi bir qol menen ko'zin qanp turp (K.Allanbergenov). Misallardagi *bir ko'zi (adam)* – *bir ko'zi joq adam* so'z dizbekleri arasinda ha'sh qanday ma'nilik o'zgeshelik joq, hiraq bir ko'zi adam degende qanag'anda bir ko'zi joq adam degende bir qansha tiyislik niqlap ko'rsatilgan.

Ko'rsatilgan „bar“, „joq“ so'zleri atributivlik (aniqlawishliq) ha'm predikativlik xizmet atqaradi. Olardan predikativlik xizmette kelip tartim ma'nisin an'latuvi N.K.Dmitrov ta'repinen so'z etilgen.

Qaraqalpaq tili boyynsha jazilgan ayrim mynetlerde *aqiti bar, esi joq* usag'an so'z dizbekleri sintaktik usul menen jasalq'an kelbetlikler dep qaralg'an¹. O'zbek tilinin grammatikasinda da tengi ywq, bahosi ywq sayaq so'z dizbekleri qospa kelbetlikler qatarmu kirizilgen². Bizin'she, bunday so'z dizbeklerin bir qospa so'z

¹ Xanpiri esepasatnax asafid namoni grammatikasi (coi so'zlarig' sam soqlawish), Iltis, 1994, 405-406.

² Xanpiri esepasatnax nam. I. Moqlawish, Iltis, 1994, 166-167.

³ So'zlar nam grammatikasi, I. To'ranov, 1975, 294-295.

siyatinda qaraw qiyin, sebebi olardan komponentleri o'z ana predikativlik qatnasha turadi ha'm qospa so'z bolm ayaydi, olar qospa so'z dizbegi bolip esaplanadi. Sonliqtan da o'zbek tilindegi bunday so'z dizbeklerin A.Madaminov predikativlik model'degi qospa so'z dizbekleri dep qaralg'an¹. Olar gap quramında atributivlik so'z dizbegi siyatinda qollanilip, -lu/-li, -siz/-siz affixlari argah jasalq'an kelbetliklerge sinonim bolip keledi: *bilimi bar adam – bilimli adam, mywesi joq terak – mywesiiz terak*². Ko'rsatilgan so'z dizbekleri o'zine ma'niles kelbetliklerge qansha jaqin bolg'an menen, olar ha'mme waqitta birin biri almashra almaydi. Misali: „Balam, a'kesi bar“ degan sheshinde edim – *Baritwrdin' a'keli bola ekenine bar*“ degan alg'inday boldi (G.Escemuratova). A'kelmeysen, Ha'zi gu'walg' alg'inday boldi (G.Escemuratova). A'kelmeysen, Ha'zi g'ama a'kesi bar dedin. Endi a'kesi joq deysen (G.Escemuratova).

Solay etip, «III bette tartimlang'an so'z + bar, joq so'zleri» tipindegi so'z dizbekleri predmetni' bir predmetke tiyisligin bildiradi, al iyelewshi predmet onnan keyin kelgen basqa so'z argah bildirildi: *malagay bar adam* degan tartimlanish, aniqawishni bildirledi: *malagay bar*, al iyelek etiwshi subiect – *adam*, demek so'z – *malagay bar*, al iyelek etiwshi subiect – *adam*, demek malagay bar adaming' a tiyishi. Oni *malagayli adam* dep te aytwig'a boladi.

„Joq“ so'zi III bette tartimlang'an so'z benen dizbeklesip kelgende, predmette qanday da bir belginin', qat'iyetin', predmetni' joqluq belgisin bildiradi. Misali: *Ush-qiyari joq ko'lemi bog'* (G.Escemuratova), *Jog' joq muz qala* (G.Escemuratova).

„Bar“, „joq“ so'zlerin' tartimlang'an so'z benen dizbeklesiwinen du'zilgen so'z dizbekleri geyde substantivlesip qollaniladi, bul jag'dayda „bar“, „joq“ so'zleri menen tartimlang'an so'z birge qanday da bir belgige iye yamasa iye emes predmetni bildiradi. Misali: *Qizi baridin' mazi bar. Inisi baridin' mazi bar* (naqlar). Misallardagi astu sızılq'an so'zler qizg'an, inige iye adamlar an'latadi.

„Tartimlang'an so'z + „bar“, „joq““ tipindegi so'z dizbekleri gapte bir ag'zanin' – aniqawishin' xizmetin atqaradi. Misali: Bul onlag'an mali bar, hali xojajaglar (K.Sultanov).

¹ Madaminov A. Chastitixi slovosostawiana uprazhneniynob mawin a soqparawish yefektiwni stawe. AKJL, Tashkent, 1983, 8-9er.

² Madaminov A. Koppetawish soqlawin, 8-9er.

Meil bar dep alpis jasar g'artig'a
Sorti basim qalay zayp bolaman?

„Qaraqalpaq folklori“.

4) Tartımlang'an ma'nidegi so'zler argah du'zilgen so'z dizbekleri

Izertlewshiler o'zbek tilinde tartımlıq ma'ninin «ıye», «qaraslı» so'zleri argahı da bildiriletug'unı ko'rscken. Haqiqatında da, bul so'zler ma'nisi boyınsha tiyislikli bildiredi. Bul tiptegi tartımlıq ma'nige iye so'z dizbekleri qaraqalpaq tilinde de qollanıladı. Olardıń eki tu'rin ko'rsetiwege boladı:

a) tartımlıq konstruktıyadag'ı iyelewshini bildiriwshi so'z bari sepilgi formasında „qaraslı“, „tiyisli“ so'zleri menen dizbeklesip keledi. Misali: Sonday-aq, „Qaraqalpaqmelioratsiya ekspeditıyag'a“ qarastı kollektorla bir qansha ekskavatorlarımız qazıw, tazalaw jumsların a'melge asırıp alıw („Erkin Qaraqalpaqsız“, 5.08.2000). „Ken es“ atıyqan fermerler xojalıqları birlaspesine qarastı №1 xojalıq esabındag'ı uchashtannı basıg'ı ... menen de ko'p so'ylesip pikir alıshq (Sonda).

b) predmetin' iyesin bildiriwshi so'z iyelek sepilgindegi so'zdin „qarawındag'ı“, „qaramag'ındag'ı“ so'zleri menen dizbeklesiwı argahı da bildirildi. Misali: Onın qarawındag'ında 26-30 million gektar jeri bar („Erkin Qaraqalpaqsız“, 29.06.2000). Aytıan alı jıldan berti brigadir. Onın qarawındag'ı jeti shat' araqta on altı adam isleydi (Sonda).

Bul so'z dizbeklerinin' tartım ma'nisin bildiriwı olardıag'ı „qaraslı“, „qarawındag'ı“ so'zlerin' leksikalıq ma'nisine baylanış, sebebi olar bo'lek turp qollanılg'anda da qanday da bir tiyislikli an'latadı.

3. Tartımlıq ma'ninin' ga'p argahı bildiriliwi

Tartımlıq ma'ninin' ga'p argahı bildiriliwi degende belgili bir strukturadag'ı ga'plerdin' ulıwma mazmunın tiyislikli ma'nisine iye bolıwı tu'siniledi. Qaraqalpaq tilinde bunday ga'plerdin' to'mendege tipleri ushırasadı:

1. Aytıp o'tkenimizdey, tartımlıq -nı/-nıki affiksli abstrakti formalar o'zinin' tartımlanıtug'in so'zi menen birge qollanılg'anda sol so'z benen predikativlik qatnasın turıp onı kimge yamasa nege tiyisligin bildiridi: u'y meniki, kitap oqıwshıniki, bala onki, bag' awıdiki ha'm lb. Ko'rseltilgen misallardag'ı birinshi komponent baslawısh, al ekinshisi baylanıwsh xızmetlernı atıqıp, olar bo'lek ga'p bolıp qollanıla aladı. Sonlıqtan da bunday ga'plerdi ayırım izertlewshiler tartımlıq qatnası bildiriletug'in ga'pler dep qarıyadı. Misallıq: U'yimızdin' to'ri seniki, esigi biziki (A. Abıjanov). ... mima estiki meniki edi (K. Sultanov). Perzent seniki, meniki emes (K. Sultanov).

Biraq -nı/-nıki affiksli abstrakti tartım formaları bo'lek turp ta qollanıla beredi, bul waqıtta ol tek predmetin' iyesin bildiridi de, al tartımlanıtug'in predmet belgisiz boladı, onı tek kontekstten anıqlaw mu'mkin. Misali: Bul kimiki, Ta'jıman? – To'rekay degendiki (T. Qayıpbergenov).

Qaraqalpaq tilinde -nı/-nıki forması ko'pshilik jag'dayda substantivlesip qollanıladı, bul waqıtta ol predmetin' iyesin ha'm belgisiz predmetin' de qamıyadı, biraq tartımlanıwsh predmet tek tekstin' mazmunın yamasa basqa so'zler argahı anıqlanadı. Misallıq: – Senki durıs, meniki de durıs, – dedi Du'yenbay tez-tez subıranıp (T. Qayıpbergenov). Biziki so'nnı g'ınnı. Qon'ılandı bos tursa da, digirımanı ba'nelep Turımbetıktine kete beretug'ınnan-aq Nurzadannı ishki sırların anısı ug'atug'ın edi (T. Qayıpbergenov). Ol birden izine qayıp Du'yenbaylıkine ketti (T. Qayıpbergenov). O'ziniki degende o'giz g'ırtı ku'shtım bar, kisiniki degende qurq ba'nece isim bar (naqlı). Dıywal shertlek bolg'ın menen Aqshınıne ku'ia' sıyrek kiremen (Sh. Seytov).

Jannı o'ziniki emes, doslarım,
Sizlerdin' ha'mnen iz shertkisiz o'g'ın (T. Seytjanov).

Qaraqalpaq tilindegi -nki/-nki affiksini¹ abstrakt tartım formasını² jasalıwında³ ma'nilik o'zgecelikler esapqa alıp, biz onı „Tartım affiksini⁴ affiksler arqalı bildiriliwı“ bo'liminde qaraylaq.

2. N.K.Dmitriev tartım formaların⁵ „bar“, „joq“ so'zleri menen dirzheklesep kelwinen du'zilgen ga'plerdi⁶ de tartımlıq ma'ni an'latıwı⁷ min ko'rsetedı. Qazaq tilinde de „*iyelik sepligindegi so'z*“ + „*tartımlang'an so'z*“ + „*bar*“ tipindegi ga'pler aytım izertlewshiler ta'ripinen tartımlıq qatnası bildiriwshı ga'pler dep qaralg'an. Bunday ga'plerde tartımlıq ma'ni ızafet III arqalı bildiriledi de, al „bar“ so'z tek tartımlıq qatnasın⁸ anıq bar ekenligin tasıyadı. Misal:

Bul du'nya da'n'ya bolg'alı,

Ha'r kimnin' bir da'tı bar (J.Aymurzaev).

Aq sawıttın' joq'arı bar, jen'i joq, jaqsı adamnıñ ashırı bar, kegi joq (naql). Qazanshınñ erki bar, qaydan qulaq shıg'arsa (naql). Al, innı, menin' bir pa'nal-na sıyatın bar, sonı tın'la (T.Qayıbergenov). Birewlerdin' bar intı (O'lesh). Ag'ayınñ azarı bar da, bezeri joq (naql).

Geyde obiektnıñ iyesi iyelik sepligi emes, al onı sepliginde turıwı da mu'mkin. Misal: Mıyınısızdın' tilinde *pai bar*, qatnasında *za'harı bar* (T.Qayıbergenov). Bayda *olın* ha'm *gu'ıshe bar* (Berdaq). Ha'rekette *berket bar* (naql). Turmbet, menin' bayqawınsha, qaraqalpaqlarda *rowshılıq bar* (T.Qayıbergenov).

Bunday du'ziliştegi ga'plerde geyde iyelik sepligindegi so'z tu'sirilip te ayula beredi, bul waqıtta sub'ekt, yaq'ıny predmetnıñ iyesi tartımlang'an so'z arqalı an'latıladı. Ol so'z I ha'm II bette tursa, predmetnıñ so'ylewshı ha'm tuñlawshı a'ıysılıgi bildiriledi, al III bette tursa onıñ iyesi anıq bolmaydı. Misallar:

Dala jansız dese, ha'igiz inamba,

Janı bar, biraq ol mıyınısız gergen' (I.Yusupov).

Quda bir, ra'siwli bir, haslan *surılıg'ın joq* (T.Qayıbergenov). Artında *ag'a-inim joq* (Berdaq). Qudaydın' g'a'ziyesi ko'p, biraq quday su'yer *peyin' joq* (naql). Qolın' da da ste *gu'lin' bar* (J.Aymurzaev). Mırmında *a'rebegi de bar* (T.Qayıbergenov).

¹ Dımitriyev N.K. Karıstıwı ıpaatıwına, 35-36-betler
² Аксеровская Т.К. Копирование слов, 35-бет

Abstrakt tartımda bildiriwshı -nki/-nki affiksli so'zlerdin' ha'm „bar“, „joq“ so'zlerinñ qatnasında du'zilip tartımlıq ma'ni bildirireg'in ga'pler ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ken' qollanıladı.

Qaraqalpaq tilinde tartımlıq ma'ni geyde ga'ptin' ulowına mazmunnan da an'latıladı. Bunday ga'plerdegi tartımlang'an so'z feyiller arqalı basqurılıp qollanıladı. Misal:

A'wel Aydos baba o'lıp,

Orın tuır Ernar bar bıy (Berdaq).

Keyingi ga'ptin' ulowına mazmun „tuır“ feyli arqalı „orın“ a'ıye boldı, „orın boldı“ degen ma'ni an'latıladı.

Tartim kategoriyasi atliqtin' so'z o'zgeritwshi kategoriyalarman' ishinde ayrigsha orn iyeleydi. Tartimliq ma'ni aktualizatsiyaliq emes, yag'niy ha'r bir atliqtin' tartimlanp qollanlwi shat emes. Bull jag'man ol atliqtin' san ha'm seplik kategoriyalarman o'zgeshelendi.

Tartimliq ma'ni universal tu sinik kategoriyalarman bolp, du'n'ya tilerinde ol ha'r qiyh usullar argali an'latiladi.

Qaraqalpaq tilinde tartim grammatikalq kategoriya sputunda quralp, tykarmen, onn' amawli affiksler argali an'latilwi so'z etilgen. Biraq tartimliq funktsiya ju'da' ken'. Funktsional grammatikamn' ko'zqarasnan alp qarag'anda, tartim tek amawli affiksler argali emes, al olardan basqa da til quralan – geypara so'z jasawsh affiksler, so'zdin o'zinin' lekshikalq ma'nisi, ha'r qiyh so'z dizbekleri ha'm ga'pler argali da an'latiladi.

Jumsta qaraqalpaq tilindegi tartimliq ma'ninin' affiksler argali, sonday-aq, so'z, so'z dizbekleri ha'm ga'pler argali da an'latilwi, olardin' biri birtimen o'zgeshelikleri talqilandi.

1. Tartimliq ma'ni qaraqalpaq tilinde amawli affiksler argali an'latiladi.

2. Tartim ma'nisi qaraqalpaq tilinde ha'r qiyh du'zlisiegi so'z dizbekleri argali da bildirileti.

a) birinshi komponenti iyelik sepligindegi so'z, al ekishisi konkret tartim formasinag'1 so'zden du'zilgen so'z dizbegi. Tyurkologiyaliq a'debiyatarda bull so'z dizbegin tartimnin' morfologiya-sintaksislik usul menen bildirilwi dep qaraydi. Ol argali tartimliq ma'ni eki ta'repleme an'latiladi: 1) iyelik sepligindegi belaw, o'zlik almasig'1 yamasa alawsh ha'm 2) tartimlanawsh so'zdegi tartim affiks: *menin' su'wretim, senin' su'wretin', onn' su'wret, bizin' su'wretimiz, sizin' su'wretin' iz*.

Ko'rsetilgen so'z dizbegi ma'nisi boyynsha konkret tartim menen birdey bolp keledi, onda tek iyelikl ayriqsha alp ko'rsetiladi, sonliqtan da olar birtin' biri almasurwi mu'mkin: *menin' qolun – qolun, senin' u'ken' – u'ken', onn' bası – bası*. Biraq olardin' o'z ara almasurwi ga'pin' qurılısna, stilistikaliq qollanlwna baylanishi boladi.

Bunday tartimnı so'z dizbeginin' III beti tyurkologiyada izaftet dep atiladi. Onn' izaftet II (adam balası) ha'm izaftet III (adammın')

balası) tu'rierinde so'z tartimlanp qollaniladi. Izaftet II, yag'niy ataw sepligi, ataw sepligi + tartimlang'an so'z dizbegi, tykarmen, predmetler arasındag'1 ha'r qiyh qatnasarlari bildirileti. Izaftet III, yag'niy iyelik sepligi + tartim affiksli so'z dizbegi tartimliq ma'nini, tiyistiklikti ha'r qiyh sputlari menen qosa bildirileti. Ko'rsetilgen so'z dizbeginin' ekishisi komponenti basqa so'z shaqaplarman bolg'anda, onda tartimnan basqa qosimsha ma'niler de an'latiladi.

b) birinshi komponenti ko'plik san iyelik sepligindegi I ha'm II betnin' belaw almasqlarman yamasa o'zlik almasqlarman, ekishisi tartimlanbag'an so'z tipindegi so'z dizbeginde tartimlaw, iyelaw ma'nisi ko'shinek sezileti: *bizin' awıl, o'zinizdin' awıl*. III bette bunday dizbek qollanilmaydi. Izertlewshler bull formanı tartimnin' sintaksislik usul menen bildirilwi dep qaraydi. Ol, tykarmen, awzeki so'ylew tilinde, poetikalq shig'armalarda ko'biyek qollaniladi.

v) tartimliq ma'ni „bar“, „joq“ so'zlerinin' qatnasurwi menen du'zilgen predikativlik model'degi qospa so'z dizbekleri argali bildirileti: ugırtı bar, bula, aynası joq, jay ha'm t.b. Bull dizbekkegi birinshi komponent – tartimlanawsh so'z ha'm „bar“, „joq“ so'zleri ga'pte bir ag'zannı – anqlawshın' xızmetin atqaraydi.

Solay etip, tartim kategoriyası tildegi universal kategoriyalardin' biri bolp, ol argali ob'ekti ha'm onnı basqa beke yamasa predmetke tiyislik qatnası argali bildirileti. Qaraqalpaq tilinde tartimliq ma'ni ha'r qiyh til quralan – affiksler, so'z, so'z dizbegi ha'm ga'pler ja'rdeminde an'latiladi. Tartim formalan ga'plegi so'zleri ha'r qiyh tartimliq qatnası baylanurw usuln xızmet etedi.

1. Абдурахманов Г., Шукуров Ш. Узбек тилининг тарихи грамматикаси. Морфология ва синтаксис. Тошкент, 1973.
2. Абдуханов Г.А. Семантика ва синтаксиснинг функцияси прикращительных аффиксов в казахском языке. АКД. Алма-Ата, 1950.
3. Аймураева А. Каракалпак тилининг келбетлик хам келбетлик феинтердин субстантивацияси. Нокис, 1992.
4. Акбаев Ш.Х. К вопросу о происхождении possessивных аффиксов в тюркских языках. - Тюркологические исследования, М., 1976.
5. Аспидинов С. Категория принадлежности в современном узбекском языке. АКД. Самарканд, 1964.
6. Ахмедов К. Грамматика тюркских языков. Алматы, 1972.
7. Ахмедова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, 182-бет.
8. Ахмеджанова З.К. Функционально-семантические поля русского и казахского языков. Алма-Ата, 1989.
9. Ачилова Г. Хазирги туркмен дилинде дегитиллик категорияси. - Известия Туркмен ФА, Ашхабад, 1949, № 4.
10. Баласаев М.Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957, 36-бет.
11. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, М., 1952.
12. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
13. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, III, Морфология (Словоизменение), синтаксис (Словосочетание и предложение). Нукус, 1995.
14. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979.
15. Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении аффикса -са/-се в тюркских языках. - Сб. Акад. В.А.Гордлевскому, М., 1953, 51-бет.
16. Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Туркгуль, 1932, 30-бет.

17. Баскаков Н.А. Очерк грамматики каракалпакского языка. - Каракалпакско-русский словарь. Москва, 1958, 839-бет.
18. Баскаков Н.А. Очерк грамматики каракалпакского языка. - Каракалпакско-русский словарь. Москва, 1958.
19. Бекбергенов А. Каракалпак тилининг атайык айырым категориялари хакында. - «Жас Ленинши», 1969, 1-июль.
20. Бекбергенов А. Каракалпак тилини стилистикасы. Нокис, 1990, 47-48-бет.
21. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде редуцирланг манисери болыпша турлери. - Каракалпак тили билимини дхийетин месиллери. Нокис, 1995, 17-бет.
22. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде салпыклар. Нокис, 1976, 72-бет.
23. Бирюкович Р.М. К семантическому обоснованию категории принадлежности в тюркских языках. - Вопросы языкознания. 1980, №3, 97-98-бетлер.
24. Билалова Г.Ф. Тюркское склонение в арельно-историческом освещении. М., 1982, 3-36-бетлер.
25. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. Ленинград, 1976.
26. Боровков А.К. Природа тюркского ксафета. - Актемику Н.Я.Мирру. XIV, М.-Л., 1935, 169-170-бетлер.
27. Галкина Н.З. Природа тюркского ксафета в тюркских языках. - Советская тюркология, 1970, №2, 18-19-бетлер.
28. Гордлевский В.А. Грамматика тюркского языка. - В.А.Гордлевский. Избранные сочинения, том II. Язык и литература. М., 1961, 55-бет.
29. Грамматика башкирского языка. М., 1948, 55-бет.
30. Грамматика туркменского языка, I, Фонетика и морфология. Ашхабад, 1970.
31. Грамматика современного башкирского литературного языка. М., 1981.
32. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения. Ижевск, Ленинград, 1987.
33. Дюженон Е. Хазирги каракалпак эдебий тилиндеги соз динлеклери. Нокис, 1973.

34. Da'wqariev N., Esenmatov A. Qatqalpaq til, III klass ush, Moskva-Totkul, 1940, 41-bet.
35. Džurapen N., Jumayratov P. Karakalpak tili. Grammatika ham iml. IV. M.-Tortkyl, 1940, 76-bet.
36. Dmitriev N.K. Kategoriy prikladezhnosti. - Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tюркских языков. II. Morfologiya. M., 1956, 23-bet.
37. Dmitriev N.K. Grammatika bashkirskogo yazyka. M., 1948, 109-bet.
38. Dmitriev N.K. Grammatika kumyкского yazyka. M.-Л., 1940, 58-60-betler.
39. Esenmatov A. Qatqalpaq til, I bo'lim. Fonetika, leksika ham morfologiya. 5-6-klasslar ush, sabaq, No'kis, 1957.
40. Eubasev Ж. -мал/-ли аффиксинин сөз жасаулары ролл. - ОзРИА №3 «Хабарлар», 1978, №3, 71-bet.
41. Журинская М.О. О выражении значения неопределенности в русском языке. - Семантическое и формальное выражение. М., 1979, 295-344-betler.
42. Инанов С.Н. К истолкованию категории принадежности. - Советская тюркология, 1973, №1, 35-bet.
43. Инанов С.Н. Курс турецкой грамматики. I. Л., 1975, 59-bet.
44. Инанов С.Н. К истолкованию категории принадежности. - Советская тюркология, 1973, №1, 35-bet.
45. Исakov И. Значения и способы выражения неопределенности в современном узбекском языке. АКД, Ташкент, 1983.
46. Исakov Ф.Г. Местоимения. - Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II. Морфология. М., 1952, 239-bet.
47. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, 87-bet.
48. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Л., 1956, 73-77-б.
49. Котвич В. Исследования по алтайским языкам. М., 1962, 167-bet.

50. Кулибегриев М. Выражение определенности и неопределенности имен существительных в каракалпакском языке. АКД Нукус, 1997, 5-bet.
51. Кулибегриев С. Кыргы тилиги тилик категориясы. Фрунзе, 1961.
52. Кунгуров Р. Субъектив бахо формаларинин семантик ва стилистик хусусиятлари. Ташкент, 1980.
53. Кыдырбаев А. Каракалпак тил илминин гелипы меселери. Нукус, 1988.
54. Кыдырбаев А. Хозирги каракалпак тилиги атык сазлер. Нукус, 1961, 16-bet.
55. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, 388-bet.
56. Малимнов А. Сложные словосочетания предиктивной модели в современном узбекском языке. АКД Ташкент, 1983, 7-bet.
57. Майзель К.М. Способы выражения принадежности в караимском языке. - Тюркологические исследования. М.-Л., 1963, 78-bet.
58. Майзель С.С. Ишфет в турецком языке. М.-Л., 1957, 25-43-bet.
59. Мусиев К.М. Способы выражения принадежности в караимском языке. - Тюркологические исследования. М.-Л., 1963, 78-bet.
60. Назаров К. Притяжательные аффиксы в узбекских народных говорах. АКД, Ташкент, 1963.
61. Назаров К. Этика аффиксларининг тирокхита донр. - Научные труды ТашГос.университета, том I, Ташкент, 1962.
62. Насыров Д.С. Каракалпак тилинде коплик категориясы. Нукус, 1961, 33-bet.
63. Нигматов Х.Г. О классификации грамматических категорий в тюркских языках. - Советская тюркология, 1984, №6.
64. Нигматов Х.Г. Соотношение категорий падежа и принадежности в языке тюркских памятников XI-XII ввек. - Советская тюркология, 1977, №4.
65. Севортян Э.В. Аффиксы именного словооборачивания в каракалпакском языке. М., 1966, 43-bet.

66. Севортян Э.В. Категории принадлежности. - Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II. Морфология, 1946, 43-бет.

67. Севортян Э.В. Категории принадлежности. - Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II. Морфология, М., 1956, 42-бет.

68. Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, 77-бет.

69. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., Наука, 1988, 23-бет.

70. Тачмуратов Т. Категории принадлежности в современном туркменском языке. АКД. Ашхабад, 1959.

71. Хазирги каракалпак тили, I. Морфология. Нокис, 1974, 31-33-бет.

72. Хазирги каракалпак тили, Морфология. Нокис, 1981, 43-46-бет.

73. Шербаев А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). JL, 1977, 80-бет.

74. Ысмаков А. Хазирги кызык тили, Морфология, Алматы, 1964, 58-59-бетлер.

MAZMUNI

Kiriş.....	3
I BAP. Tartım ma'nisinin' affiksler argalı bildiriliwi.....	14
A. Tartımdı bildirıwshı arlaw affiksler.....	14
1. Konkret tartımdı bildirıwshı affiksler.....	14
1) Tartım affikslerinin' etimologiyası haqqında.....	16
2) Tartım formalarında satımın' an'lanılı.....	20
3) Tartımlı sepleniwdin' o'zgeshelikleri.....	25
4) Tartım affikslerinin' semantikasi.....	27
a) alıqlardıń tartımlanıwı.....	28
b) tartım affikslerinin' basqa alawshlar ha'm ta'wshlar menen qollanıwı.....	32
v) tartımlıq ma'ninin' feyil formaların' tartımlanıwı argalı bildiriliwi.....	38
2. Abstraktı tartımdı bildirıwshı affiksler.....	40
B. Tartımın' so'z jasawshı affiksler argalı bildiriliwi.....	44
II BAP. Tartım ma'nisinin' so'z, so'z dizbegi ha'm ga'r argalı bildiriliwi.....	50
1. Tartımın' so'z argalı bildiriliwi.....	51
2. Tartımın' so'z dizbekleri argalı bildiriliwi.....	52
3. Tartımlıq ma'ninin' ga'r argalı bildiriliwi.....	68
Juwmag.....	72

Qaraqalpaq tilinde tartım ma'nisinin' bildiriliw usillar.
Monografiya. – Tashkent, "BAYOZ", 2015, 80 bet.

ISBN-978-9943-4423-4-4

UO'K: 811.512.121

BBK: 81.20'zb-6K-4

G. S. PATULLAEVA

QARAQALPAQ TILINDE TARTIM MA'NISININ' BILDIRILIW USILLARI

(Monografiya)

Redaktor	Oydin Arnetova
Texnik muharrir	Shohruh Boitirov
Dizayner	Bahodir To'xliyev

Baspa litsenziyasi: AI № 234, 11.02.2013.

Basirig'a ruxsat etildi 02.07.2015.

Qag'az ko'lemi 60x84 1/16, 1000 nusqa.

Buyurtqa 22. Kelisilgen bahada.

«BAYOZ» baspasi: 100100,
Tashkent, Yusuf xos Hojib ko'shеси, 103

Patullaeva Gawhar Saqalbergenovna 1975-yil Qaniko'l rayonida tug'ilgan. Millati qaraqalpaq. O'zbekiston Respublikasi Xalq bilimlendiriw ag'iasi, 1992-yil Qaniko'l rayonidagi 23-sani orta mektepti «altin medal» menen ptkerip, sol jil A'jinyaz atindagi NMPi nin qaraqalpaq tili ha'ma debiyati fakultetine oqiwga kiredi. Nawayi stipendiati bolip, 1997-jil «aynqsh» diplom menen ptkergen. 1998–2000-jillar instituttagi aspiranturada oqigan. 2000-jil Prezident stipendiati bolgan. 2001-jil «Qaraqalpaq tilinde tartumiq ma'ninin bildiriliw usillari» degen temada kandidatliq dissertatsiyasin qorg'ap, filologiya ilimlerinir kandidat ilmiy da'rejesin algan. 2008-jil O'zbekistan Respublikasi JAK ta'ripinen dotsent ilmiy atagi berilgen. Ol 20 dan aslam ilmiy miynetlerdin avtor. Ulwma orta bilim beriw mekteplerinin 5- klassian ushin «Qaraqalpaq tili» sabaqlig'inn avtor, bir qansha monografiyalardin, ilmiy miynetlerdin, so'zliklerdin juwapli redaktori. Sonday-aq, onin avtorlig'inda «Qaraqalpaq tilinde tartum ma'nisinin bildiriliw usillari» (Tashkent, 2005) monografiyasi, «Qaraqalpaq tilindegi so'zlerdin morfemaliq qurilis» (Tashkent, «Fan», 2007), oqiw qolarbası, «Ha'zirgi qaraqalpaq tili, morfologiya» pa'ninen o'z betinshe jumislari (Tashkent, «Fan», 2007) metodikalig' qolarbası, «Ha'zirgi qaraqalpaq tili, morfologiya» pa'ninen laboratoriyaliq jumislari (Tashkent, «Fan», 2007) metodikalig' ko'rseltpesi baspadan shıqtı. Ha'zirgi waqıtta G. Patullaeva A'jinyaz atindagi NMPi Qaraqalpaq tili bilimi kafedrasının dotsentilawazimında islep atır.

